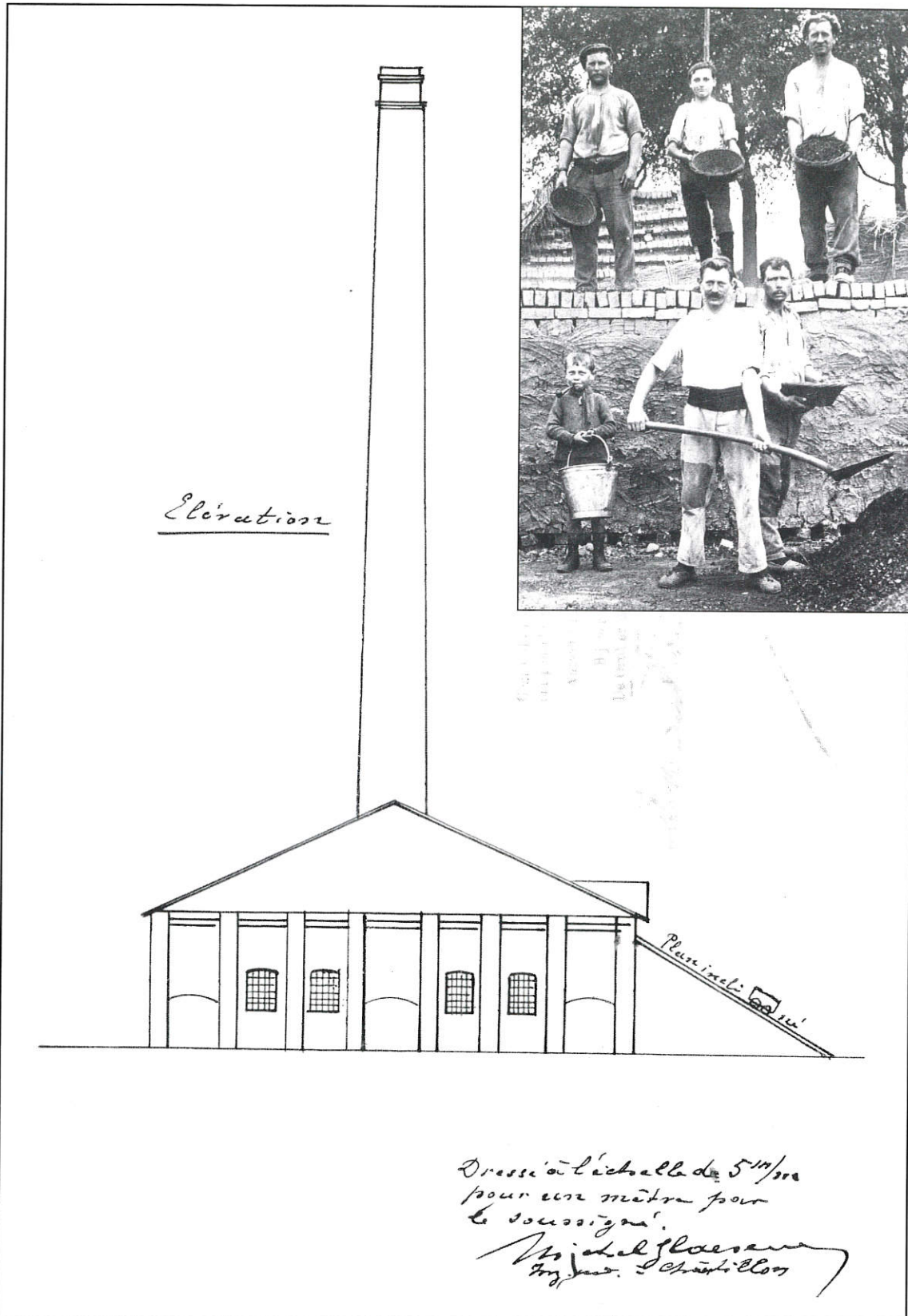

Ons Heem

Ons Heem is een uitgave van het Verbond voor
Heemkunde Kerkstraat 17 te 2970 's-Gravenwezel

Redactie:

Themacoördinatie: Patrick De Greef
Redactiesecretaris: Marit Gypen

Leden:

Marc Constandt
Patrick De Greef
Julien De Vuyst
Luc Van de Sijpe
Luc Van Eeckhoudt
Henri Vannoppen
Dominique Vanpée
Olivier Van Rode
Marijke Wienen
Maurits Wynants

Verantwoordelijke uitgever:

Guy Ballet
Woestijnstraat 9
1755 Gooik

Drukkerij:

Ivo Depreter
Edingsesteenweg 224
1755 Leerbeek

Bij de voorpagina:

- Ontwerp van de steen- en pannemakerij die in 1898 op het gehucht Notmeir te Duffel worden opgericht (Provinciebestuur Antwerpen).
- Steenbakkers te Meerbeek op de Hulstberg vóór 1914. De oven was dichtgeplakt en steenkool werd verspreid via mandjes. Bemerkt de kinderarbeid (Heemkring Comité 1000 jaar Meerbeek).

Abonnementsvoorwaarden 1999

Persoonlijk abonnement:	660 BEF	-	45 NLG
Aangesloten verenigingen:	660 BEF		
Archieven, bibliotheken, documentatiecentra, instellingen:	860 BEF	-	55 NLG
Steunend persoonlijk abonnement:	800 BEF		
Beschermend persoonlijk abonnement:	1.000 BEF		

Te storten op rekeningnummer: 068-2218590-33 (België).

Giften enkel op: 068-2218589-32.

Gelieve het eventueel stopzetten van een abonnement drie maanden voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk mee te delen.

Ons Heem

Driemaandelijks heemkundig tijdschrift voor Vlaanderen

Redactie: Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel

Jaargang 53, nr. 3

ISSN=1370-6489

Zaaimaand/oktober 1999

Baksteen

Inhoud

P. DE GREEF, Ter inleiding	134
H. ROMBAUT en P. DE NIEL, De kleinijverheid in de Rupelstreek (13 ^{de} -20 ^{ste} eeuw): een kort overzicht van het steenmaken, dakpannen en plaveien	135-165
M. CONSTANDT, Een halve eeuw baksteenproductie te Wilskerke: een verkennend onderzoek	166-170
F. KEERSMAEKERS, Over bakstenen en dakpannen: Duffelse steennijverheid rond de eeuwwisseling	171-184
M. BAECK, Een steenbakkerij in de Mechelse groentestreek, het "Geleeg" te Onze-Lieve-Vrouw-Waver 1870-1913	185-193
J. DE VUYST, Het inferno van een steenbakkerij	194-197
P. DE GREEF, Van klei tot baksteen: de hoofdlijnen van het productieproces	198-203
H. ROMBAUT en P. DE NIEL, Wegwijs in de literatuur over baksteen	204-206

Ter inleiding

Vanaf het midden van de 19de eeuw verandert het aanzijn van Vlaanderen. De romantiek die langzaam de publieke opinie beroert, verheerlijkt immers het nationale verleden en scherpt de belangstelling voor de lokale architecturale traditie. Als eerste vestigt de Britse kunsthistoricus James Weale de aandacht op de Brugse baksteengotiek en onder invloed van Eugène Viollet-le-Duc die in Frankrijk middeleeuwse sites herontdekt en naar de smaak van de tijd restaureert, kregen 'natuurlijke' materialen een esthetische waarde. Terwijl in vroegere eeuwen kaleilagen en sierpleisters verbouwingen en kwaliteitstekorten moesten verbergen, ontwierpen de eigentijdse architecten meer en meer gebouwen met een baksteenparement. Terzelfder tijd won ook het voegwerk en de natuursteen aan belang. Na de Tweede Wereldoorlog ging het steenfetisjisme echter zover dat traditionele gevels op grote schaal werden ontleisterd. Met de opkomst van de 'blote' baksteen verdween de kleur uit het straatbeeld en kregen de steden een grauw en monotoon uitzicht.

In de 20ste eeuw leidde een ongecontroleerde bouwwoede tot een ruimtelijke chaos. Ons land werd in een recordtempo volgebouwd. Sinds de wet De Taye ontstond dan ook de mythe dat iedere Belg met een baksteen in zijn maag werd geboren. Deze wet die elke burger financieel in staat stelde een eigen huis te bouwen, moest in wezen resulteren in sociale rust. Schaamteloos werden de wegen met huizen afgeboord en bossen geroid om te verkavelen. Terwijl de stad oorspronkelijk een sociaal kluwen was, heeft de overheid in recente tijden gepoogd om iedereen volgens zijn inkomen in wijken te zoneren. Deze ontembare bouwlust uitte zich, ondanks de opkomst van beton en staal, in de triomf van de baksteenarchitectuur.

Wie in de Middeleeuwen een huis wou bouwen, maakte gebruik van materialen die ter plaatse werden gewonnen: hout, leem, natuursteen en klei. Gezien het acute brandgevaar nam vanaf de 16de eeuw het versteningsproces in de Vlaamse steden toe. De bouwkoorts deed de nood aan bakstenen groeien, maar geleidelijk volstond de lokale ontginning niet meer. In de 19de eeuw probeerden heel wat grondeigenaars in kleirijke streken grote productiecentra op te richten om aan de stijgende vraag te voldoen. Ondanks de industrialisatie bleef de baksteenfabricatie tot het Interbellum een zeer arbeidsintensieve sector. Om de concurrentiepositie te vrijwaren, werden de werknemers dan ook zeer slecht betaald. In zijn sociaal geëngageerde roman *Klinkkaart* beschreef Piet Van Aken het kommervolle bestaan van een door-de-weeks arbeidersgezin in de Rupelstreek.

De bronnen voor de geschiedenisreconstructie van de baksteennijverheid zijn legio. Naast de traditionele genealogische documenten waarin men informatie vindt over de eigenaars en de werknemers, bewaren de gemeentelijke en provinciale archieven heel wat administratieve en fiscale dossiers die het economisch verleden belichten. Moge deze publicatie dan ook een uitnodiging en een aanzet zijn voor iedere streekhistoricus en heemkundige om de geschiedenis van de baksteenfabricatie in de eigen regio te onderzoeken.

Patrick De Greef
themacoördinator

De kleinijverheid in de Rupelstreek (13de-20ste eeuw): een kort overzicht van het steenmaken, dakpannen en plaveien

Inleiding

Het hoeft al lang geen betoog meer dat het de Romeinen waren die in onze streken, zowel als elders in het antieke Romeinse rijk (Italië, Frankrijk, Engeland, Spanje, Nederland en Duitsland ten westen van de Rijn ...) het gebruik invoerden van bouwmaterialen te vervaardigen uit gebakken klei. Plaatsnamen als Tielrode en Tegelen zijn er relictten van. Talrijke vondsten uit die periode bewijzen dit ook rechtstreeks, niettegenstaande er in onze gewesten ook door de Romeinen veel in hout werd gebouwd.

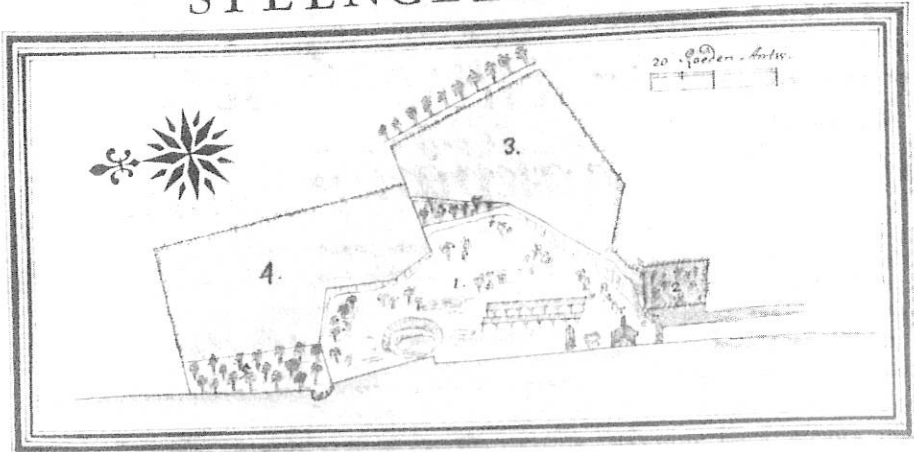
Tijdens de Vroege Middeleeuwen nam de houtbouw en het gebruik van natuursteen weer toe, maar omstreeks 1150-1200 kwam de baksteen opnieuw in gebruik. Dikwijls worden cisterciënzer- of soms premonstratenzerabdijen genoemd als diegenen die de steenbakkerij opnieuw invoerden. Het lijkt echter hoe dan ook geen twijfel dat de groei van de steden vanaf het einde van de 11de eeuw stedelijke brandpreventiereglementen waarin vaak het gebruik van onbrandbaar bouw materiaal werd vereist, noodzakelijk maakten. Op het platteland, zeker in de Kempen, bleven hout en leem veelal tot in de 18de eeuw in zwang, precies omdat de brandveiligheid er werd gegarandeerd door verspreide woningbouw.

Gedurende de nagenoeg 800 jaar dat er op het platteland van Vlaanderen steen gebakken werd, werden zowat alle mogelijke gronden aangesproken om stenen uit te maken. Enkel de overvloedige aanwezigheid van natuursteen of werkelijk te weinig klei of leem bevattende zandbodems konden onze voorouders ervan doen afzien. Steen werd letterlijk gebakken daar waar hij nodig was.

De abdijen kenden vaak slechts een zeer tijdelijke nood aan steen en neigden er dikwijls toe om natuursteen te laten aanvoeren. De steden waren daarentegen een permanente markt waar tijdens de 12de, 13de en 14de eeuw voortdurend stenen en dakpannen nodig waren. Sommige steden kenden tijdelijk één welbepaald centrum waar steen gebakken werd, omdat de klei ter plaatse bijzonder geschikt was en nog meer omdat het transport via het water goedkoop was. Zo waren er steenbakkerijen te Dudzele en Ramskapelle voor Brugge, te Stekene voor Gent, Hemiksem, Bazel en Kruibeke voor Antwerpen, Niel en Boom voor Mechelen.

In de 19de eeuw groeiden sommige streken uit tot echte baksteencentra, zoals de Noorderkempen in de omgeving van Rijkevorsel, de Zuiderkempen rond Putte en Beerzel en de Wase *cuesta* te Steendorp en Tielrode. Geen van deze streken kreeg zo de stempel opgedrukt als baksteenstreek bij uitstek als de Rupelstreek rond Boom. De vraag die zich hier stelt is: waarom? Hierop zullen we in deze

STEENGELEIGHE

3.
 Ons Cloosters Steengeleighe van oudts genaemt den Vogelen
 tanck, waer van het huys, ovenhuys, oven, Schuere, ende logien ons
 toebehooren, leyt westwaert aen de Schelde, begint op de zuytzijde
 met een groot Cloosters hooft ende den draeyboom staende voor
 d'eerste Cloosters Poorte, heeft oost het Varenveldt, hier achter
 volgende nro 3 ende noort den Wijngaert oock hier achter volgende
 nro 4. wort in pachtinge gehouden by Elisabeth Verboeke, weduwe
 Carel Bols, ende is groot met sijne pulten ende rouvasie - 2 108
- Vide
 f. 39.
 2.
 Den hof liggende tot dese wooninghe, ende tot des pachters genot,
 leyt zuyt oostwaerts van het huys, ende is bynaer viercant, heeft
 rentsem een doorne haaghe, ende regelnet vaert van alle zijden aen
 ons goet groot sijnde - 16
3.
 Het groot varen veldt liggende boven het voorsj geleighe, ende daer
 mede verhuert, heeft het selve geleighe, west oost het ander varen veldt
 gaende met het wit Cruys, zuyt het elyn veldken hier voor beschre-
 ven nro 10. ende noort den elyn Schelacker, leyt rentsem in ons
 goet, ende is groot. - 1 207
4.
 Den Wijngaert is een stueck Saaijlandt, dat certijts behuyt is
 geweest, ende waarop men wijn plachte te winnen voor het Clooster,
 leyt oock van alle zijden in ons goet, ende wordt diekmact vermin-
 dert door het afgraeyen van de steenaerde, heeft noort den grooten
 Schelacker, zuyt het voorgaende, west het naestvolgende, oost den
 elyn Schelacker, is groot - 1 329
5.
 Het Elrenboschken liggende in't hangen, tusschen den voorsj Wij-
 gaert ende de Schelde, paelt zuytwaerts aen het geleighe, noort aen
 het goet van de helle, toecomende onse poorte, ende is groot - 153
- Dit goet is vrije ende onbelast, van alle couren, Chyten, ende ont-
 quijtbare Renten, ende t'samen groot, volgens de metinge van den

1. Afbeelding van de steenbakkerij van de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem (17^e eeuw): afgraving vanaf de Scheldeoever, met logies, oven en steenbakkerijgebouwen. Het steengeleeg van Sint-Bernards produceerde alleen bakstenen. Let in dat verband op de beschrijving van perceel nummer 4: vroeger gebruikt als wijngaard, werd gedeeltelijk afgegraven voor steenaerde (Bornem, Abdijarchief, Archief van de Sint-Bernardsabdij, Handschrift 339: Landboek van de goederen rond de abdij van Sint-Bernards, p. 38).

bijdrage trachten te antwoorden, al is dit geen gemakkelijke en voor de hand liggende zaak.

1. De bijzondere situatie van de Rupelstreek

We zegden hoger dat het baksteenbedrijf een lokale aangelegenheid was. Alleen daar waar er een stedelijke markt was, kon die van in de Middeleeuwen uitgroeien tot een proto-industriële activiteit. We vernoemden reeds enkele voorbeelden, waaronder de regio Niel-Boom ten opzichte van Mechelen en Hemiksem ten opzichte van Antwerpen. Nochtans worden deze drie plaatsen algemeen geacht deel uit te maken van dezelfde productiestreek. Waarom dan deze opsplijting? En waarom werd Rumst, dat toch volmondig bij de Rupelstreek hoort, hier niet vermeld?

Voor de laatste vraag is het antwoord het eenvoudigst: Rumst was niet van bij het begin betrokken bij de steenbakkerij, maar slechts vanaf de 19de eeuw, toen ook de meeste andere steenbakkerijstreken ontstonden onder impuls van de toenemende vraag naar steen voor de steeds maar uitdijende agglomeraties. Enkel het kleine Rumstse gehuchtje Terhagen, gelegen op dat gedeelte van de Rupelcuesta dat onmiddellijk grenst aan de Rupel, maakte mee deel uit van het kerngebied, dat als kleiwinningsgebied ontstond tenminste rond het midden van de 13de eeuw of vroeger.

Dit brengt ons bij de noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de steenbakkerij of aanverwante nijverheden op preindustriële basis: de aanwezigheid van een bevaarbare rivier in de onmiddellijke nabijheid van het productiecentrum. Zowel Hemiksem, Niel-Hellegat, Boom-Noeveren, Boom-Vlietmanshoek en Terhagen zijn gelegen op een kleirug die grenst aan en uitsteekt boven het natuurlijke hoogwaterpeil van Rupel en Schelde. Op die oevers van Rupel en Schelde dagzoomde de klei, wat de ontginning gemakkelijk maakte en zeer duur vervoer overbodig. Men kon er bij wijze van spreken, zowel voor productie als vervoer, meteen van wal steken. Voor de massaproductie naar een welbepaalde markt toe was vervoer te water onmisbaar. Zo was het ook voor Stekene, vanwaar de baksteen naar Gent werd vervoerd langs de Moervaart, en de steenbakkerijen rond Brugge en Damme, die konden profiteren van de kanalen in de watering en de Reiearmen doorheen Brugge.

Waarom hoeft dan de Rupelstreek als productiecentrum in tweeën te worden gesplitst? Dit antwoord is heel wat ingewikkelder dan het vorige. Het is uiteraard onmogelijk te stellen dat Niel en Boom produceerden voor Mechelen en Hemiksem uitsluitend voor Antwerpen. In de handel probeert iedereen van elke markt een graantje mee te pikken, en dat deden de steenbakkers versus hun concurrenten uit andere plaatsen ook. De echte reden is dat men te Hemiksem een ander product maakte dan te Boom en te Niel, en dit reeds van oudsher.

De Rupelstreek in het algemeen en Hemiksem in het bijzonder voert de oorsprong van de steennijverheid terug tot de vestiging van de cisterciënzermonniken aan de oever van de Schelde tussen 1244 en 1246. Er is een rechtstreeks bewijs voor de aanmaak van baksteen te Hemiksem in het midden van de 13de eeuw: de oudste muren van de abdij zijn gebouwd in zogenaamde kloostermoppen, grote bakstenen van ongeveer 30 op 15 op 7 cm, een type van stenen dat stamt uit de 13de eeuw en dat vergelijkbaar is met soortgelijke exemplaren uit andere plaatsen. Tot zover zijn de gegevens voor de steennijverheid en voor de plaats Hemiksem betrouwbaar.

Voor de rest van de Rupelstreek ligt de zaak heel anders. Daar wordt de oorsprong naar de abdij van Hemiksem teruggevoerd via de benaming papensteen. Zowel dit soort van steen (veel kleiner dan de kloostermop) als het element

“paap” in de benaming missen elke band met de abdij (een paap is immers een dorpspastoor en geen pater). Uit processen uit de 18de eeuw vernemen we echter dat de productiewijze te Niel en Boom volkomen verschilde met deze te Hemiksem. Dit verschil in productiewijze is zo fundamenteel, dat de Hemiksemnaars aan de steenbakkers van Niel en Boom konden verwijten dat hun stenen van een geringere kwaliteit waren. Dit was reeds zo van oudsher en zou nadien ook grotendeels zo blijven tenminste tot het midden van de 19de eeuw.

Wat was hier dan aan de hand? Volgens de documenten bakten de Hemiksemnaars hun stenen gedurende zes tot acht weken in grote klampovens. De capaciteit ervan kon gaan tot een miljoen stenen. Te Boom en Niel gebruikte men ovens van een veel kleiner formaat (minder dan een tiende van de klampoven), de zogenaamde hout- of paapoven. Deze ovens werden gestookt volgens een procédé dat vergelijkbaar was met de pottenbakkerij, namelijk door het stoken van brandstof gedurende twee tot drie dagen onderaan de oven via stookkanalen. De producten waarvoor deze kleinere ovens moesten dienen, waren dan ook de veel duurdere vloertegels en dakpannen, beide afkomstig uit het oude Romeinse gebruik van het maken van *tegulae*. Deze producten waren fragieler en konden niet in zo'n grote hoeveelheden worden opgestapeld als bouwstenen. Pannen en tegels werden ook vervaardigd uit een vettere klei (niet vermagerd met zand of zavel), waren dunner en moesten na het bakproces er mooi en onvervormd uitzien. Tegels moesten immers goed aan elkaar passen in een vloer, pannen moesten een egale kleur vertonen. Doordat ze dunner waren, waren ze ook sneller doorbakken. De bakstenen uit een klampoven waren niet zo egaal gebakken (er waren vervormde “padden”, versinterde “klinkaarts” en “bleke stenen”) en het rechtstreeks contact met het vuur was duidelijk merkbaar. Pannen en vloertegels werden tegen de nadelige werking van het vuur beschermd door het hevige en vervuilende vuur af te dekken met een stapel stenen, die wel de vlammen maar niet de hitte tegenhield. Zo bleef de kwaliteit gelijk voor alle pannen en tegels, niet voor de stenen evenwel, die vooral veel te kort gebakken waren. Om hieraan te verhelpen werden ze indien nodig opnieuw gebakken om ze toch als goede stenen te kunnen verkopen. Indien dat niet lukte bouwden de steenbakkersbazen van Niel en Boom er bijvoorbeeld rijen huisjes mee voor hun arbeiders.

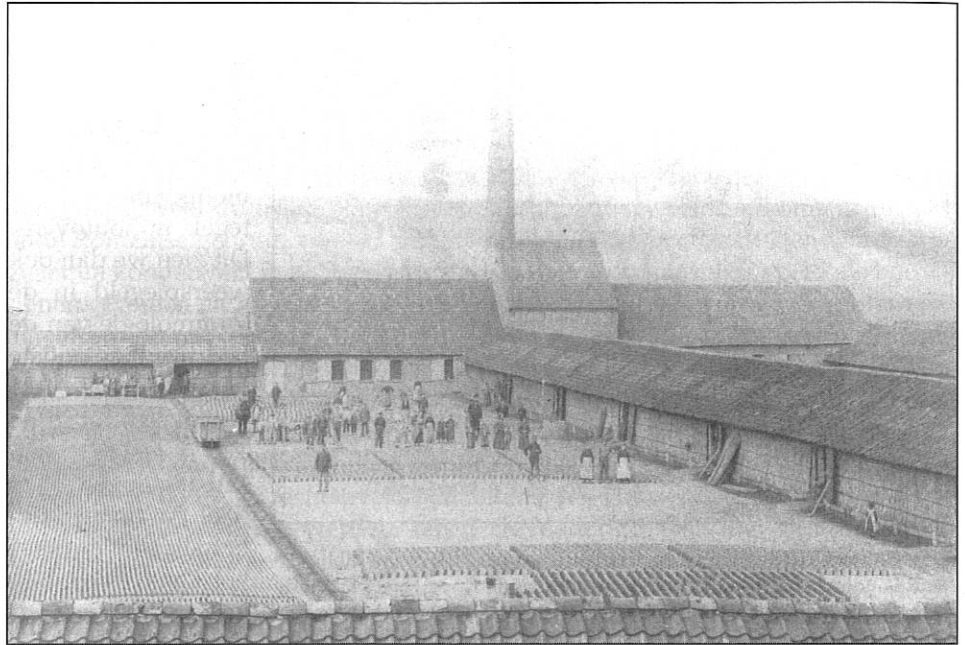

2. De “Waterroot” te Boom, gesloopt in 1928. Typische arbeiderswoninkjes met een stukje land erbij, gebouwd op een uitgegraven terrein door de steenbakker. Er was geen afwatering mogelijk, omdat het terrein te laag lag. De volkse benaming van deze straat drukt een hoop waterellende uit. Huishuur en pacht voor het tuintje werden afgetrokken van het arbeidsloon, zie ook de bijlage met uitbetalingen (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 0334).

In de 19de eeuw zien wij hoe de baksteennijverheid zich steeds meer concentreert in enkele gebieden die door hun ligging of door hun rijke kleilagen bevoorrecht waren. In deze centra werd het economisch lonend om in gebouwen en vaste ovenconstructies te investeren. Het monumentale patrimonium van de steenen pannenbakkerijen is dus relatief recent en navenant hun eertijdse uitgebreidheid ook beperkt. Waar zij het meest intensief gewerkt hebben, blijven er de sporen van de *environmental sites*, dit onafgezien versnelde, ja zelfs overhaaste reconversies veel hebben uitgewist. We vinden die sporen in mindere of meerdere mate terug in het Kortrijkse, de Kuststreek, het Land van Waas en de Noorderkempen.

4. De steenbakkerijen Verstrepn-Valvekens (links) en Verstrepn-Maes (rechts) in 1877. De structuur van dit bedrijf lijkt nog opvallend veel op de structuur die we terugvinden op de kaarten van 1721 en 1805-1806. De "plaats" is geflankeerd met droogloodsen. Op het terrein staan en liggen de stenen en tegels (in diverse formaten) te drogen. De meeste onderdelen van dit bedrijf waren overigens houten constructies, die zo nodig gemakkelijk verplaatst konden worden (GRAV).

Vooral in de Rupelstreek zou de baksteennijverheid zich op een indrukwekkende schaal ontwikkelen en de totale landschappelijke vormgeving van de streek bepalen. Er ontstond een industrieel landschap dat uniek is op wereldvlak. Vanuit de dominante aanwezigheid van de "gelegen" ontstond hier een complexe verstrengeling van wonen, leven en werken. De arbeiders leefden op de steenfabriek. Hun arbeid was in hoge mate geïntegreerd in de dagelijkse leefgewoonten. Naast de arbeiders- en meesterwoningen, zijn er de typische bedrijfsgebouwen, zoals droogloodsen, paardenstallen, productiehallen, klampen paapovens, die samen met de ringovens en hun hoge schouwen het landschap langs de Rupel tot omstreeks 1985 zo uitzonderlijk maakten.

Ondanks vele bedrijfssluitingen en voortdurende sloop, verkrotting en verschillende ongeordende vormen van bodemgebruik, bleef een stukje Rupellandschap te Noeveren-Boom bewaard, dat ontegensprekelijk representatief is voor gans de Rupelstreek. Na 1986, toen dit landschap - bekend onder de gehuchtnaam Noeveren - als dorpsgezicht werd beschermd, is 1997 een belangrijk jaar. In de loop van 1997 werd namelijk gestart met de eerste fase in de restauratie van de site Frateur, één der voormalige bedrijven met omliggend dorpslandschap ter plaatse. Het belang hiervan bestaat erin dat Noeveren als industrieel-archeologische site een zeer sterke entiteit is, waar verleden en heden elkaar ontmoeten. Behalve een tweetal ringovens met schouw, enkele klampovens, droogloodsen, paardenstallen, zand- en kolenkoten, pannenblokken enzo-

STATISTIQUE

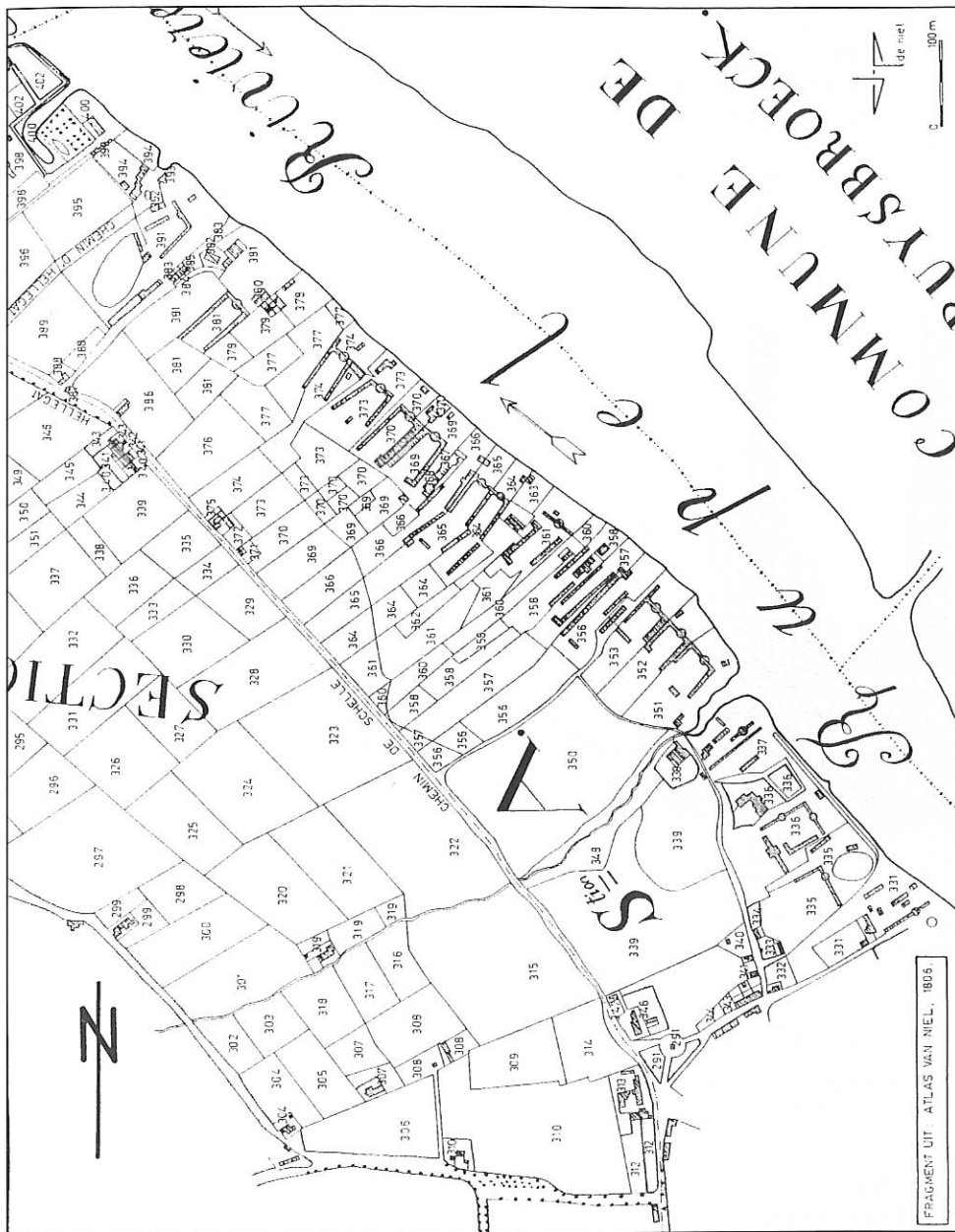
de l'industrie céramique dans les communes de Boom, Rumpst, Niel et Hemixem, pour 1864.

Dans une brochure publiée en 1859, il a été fait une statistique détaillée de l'état de l'industrie céramique dans nos localités, pendant 1858. Comme cette industrie a pris un grand développement depuis cette époque, il importe d'en faire un nouveau relevé pour 1864.

Les tableaux qui suivent indiquent le nombre de mouleurs de pannes, de carreaux et de briques, ainsi que le nombre officiel des ouvriers employés dans chaque exploitation.

Nous prendrons le même prix qu'en 1858 pour chaque produit céramique, afin de faciliter la comparaison. Si les pannes et les carreaux ont un peu baissé de prix depuis 1858, d'un autre côté les briques sont maintenant à un prix plus élevé; ainsi il y a compensation. D'ailleurs le prix de 1858 est un prix moyen.

On verra que la fabrication des pannes, carreaux, tuyaux et poteries se fait exclusivement à Boom et Niel; la fabrication des briques (klampsteen) a son siège principal à Rumpst et Hemixem. — Après l'entreprise des travaux des fortifications d'Anvers, la société F. Pauwels a acheté, à Niel, quatre grandes fabriques de pannes et carreaux, et les a changés en briqueteries. — Toute l'extension des fabriques de pannes etc. en cette commune, depuis cette époque, a à peine pu compenser cette perte. — Cela tient à ce qu'à Niel comme à Boom il n'y a plus aucun terrain disponible pour une nouvelle fabrique de cette espèce, et qu'ainsi l'agrandissement ne peut se faire qu'à mesure de l'extraction de l'argile.

5. Kadasterkaart van de percelen tussen het dorp Niel en het gehucht Hellegat anno 1805-1806. De situatie zoals te zien in het landboek van 1721 is bij het begin van de 19de eeuw langsheen de Rupeloever in zijn extensie in een eindfase gekomen. Er rest de diverse bedrijven als uitbreidingsmogelijkheid alleen nog landinwaarts te graven. De commentaar in de *Statistique* liegt er niet om: *il n'y a plus aucun terrain disponible pour une nouvelle fabrique* (GRAV en Niel, Gemeentearchief, dienst Kadaster).

voort, vinden we er ook nog enkele houtovens terug. Deze zijn momenteel - verrassingsvol - nog steeds in werking op de steen- en tegelbakkerij Lauwers. Dit oventype is het oudst bewaarde van heel de Rupelstreek. Het baksysteem gaat terug tot de eerste vaste ovenconstructies.

6. Uitzicht op de Rupeloever te Niel en Hellegat in 1977. Dit is het gebied dat weergegeven staat op de kaart van 1805-1806. Dit typische landschap is inmiddels totaal verdwenen (Foto Paul De Niel).

De hoge ouderdom van de beschermde site blijkt uit diverse oude kaarten. Gelegen kwamen er reeds voor in de 14de, mogelijk zelfs in de 13de eeuw. In het landboek van Boom uit 1721 staan er talloze beschreven. Op de kaart van kolonel de Ferraris (1770-1778) treffen we de belangrijkste nu nog bestaande wegen met lintbebouwing en *tichelgelegen* langs de Rupeloever aan. Fundamenteel is er weinig gewijzigd aan deze industriële site zoals zij zich sinds de Late Middeleeuwen, maar vooral tussen 1850 en 1925 heeft ontwikkeld.

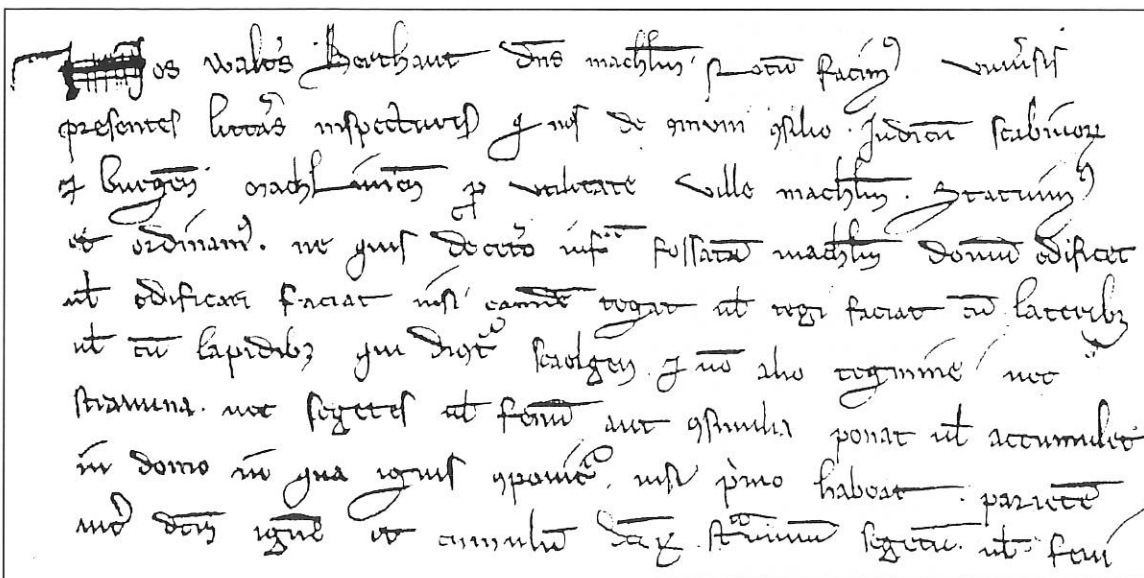
De niveaoverschillen, ontstaan door jarenlange kleiwinning, bepaalden de wegeninfrastructuur. De woonkernen zijn niet gepland maar spontaan gegroeid, voor zover ze pasten in het concept van de patroons. Het was een controleerbare huisvesting, zowel op sociaal als op economisch vlak. De arbeidershuisjes - de meeste dateren van vóór 1919 - werden meestal in serie gebouwd. Ze staan in groepjes aan de rand van de steenbakkerij, rond een pleintje, langs een straat of steeg. Meesterwoningen werden tegen de Rupel aangebouwd. Slechts enkele huisjes met 18de-eeuwse kern bleven bewaard. Naast woningen, die de evolutie van de huisvesting in de streek duidelijk illustreren, en relicten van scheepstimmerwerven, treffen we er ook alle waardevolle componenten aan van de steen- en pannembakkerij, die typisch zijn voor de Rupelstreek.

Laten we teruggaan in de tijd en onderzoeken hoe dit industrieel landschap ontstond. Een belangrijke rol in de ontwikkeling van het Rupeliaanse landschap

zijn de oligocene Boom-kleiafzettingen, die door hun zachte noordelijke helling in het zuiden van de provincie Antwerpen dagzomen als een *cuesta*-front aan Rupel en Schelde. In de Noorderkempen treffen we deze afzettingen aan op een diepte van 250 m. Deze *cuesta* vormt een kam waarop de rivieren Dijle, Nete en Zenne worden afgebogen naar het westen en de Rupel vormden die uitmondt in de Schelde.

Vanaf de 13de eeuw werd de klei in dit *cuesta*-landschap ontgonnen. Met de sterke groei van de Antwerpse agglomeratie na 1500 versnelde het tempo aanzienlijk. Omdat de klei het dichtst aan de oppervlakte kwam in de omgeving van de oevers van Rupel en Schelde ontstonden daar de eerste tichel- en steengeleggen. Dit is zowel voor Niel en Boom als voor Hemiksem het geval. De kleinijverheid was in de oudste fase een onderdeel van de agrarische activiteit, waarbij kleisteken, het vormen en het bakken gebeurden tijdens de minder drukke perioden in het jaar op het boerenbedrijf. Algemeen is deze relatie uitgedrukt in de dubbele betekenis van het woord "geleg" of "geleeg", dat zowel landbouw- als steenbakkerijbedrijf betekent. Zware ingrepen op het landschap bleven in deze fase eerder beperkt. Naargelang de vraag naar baksteen, pannen en tegels steeg, vergrootte de impact op het landschap. Boeren werden aldus geleidelijk steenboeren.

Vanaf de boorden van Rupel en Schelde werden de gronden landinwaarts steeds verder en dieper uitgegraven omwille van de toenemende vraag naar dakpannen en bouwstenen. De oudste vermelding die we hierbij voor de Rupelstreek en vooral dan voor Niel en Boom moeten vermelden, is het brandpreventiereglement van Mechelen van 1268-1278, uitgevaardigd door Wouter Berthout, waarmee hij de inwoners van de stad verplichtte hun keukens en daken in onbrandbaar materiaal te bouwen. De tekst vermeldt hiervoor expliciet dakpannen en tegels uit klei vervaardigd. Deze 'Mechelse', maar doorgaans

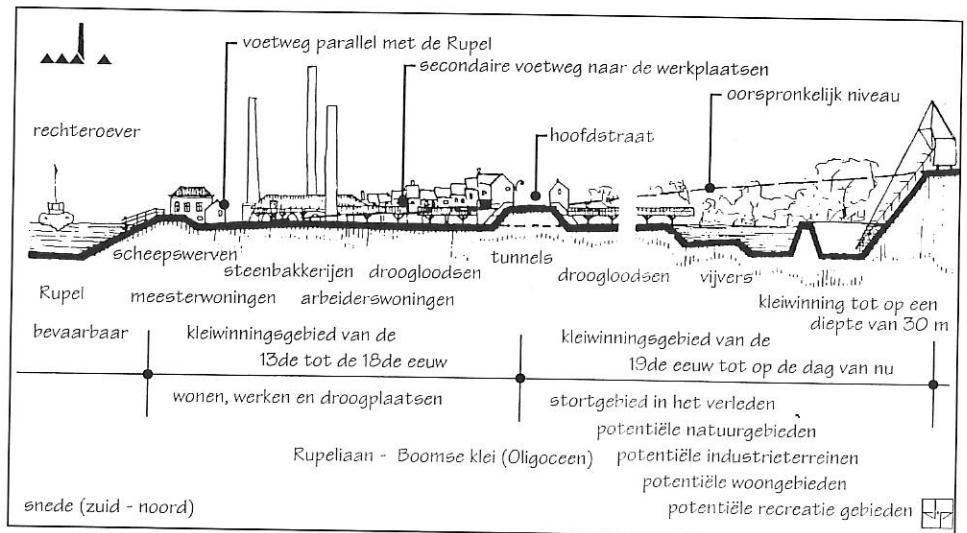
Wouter Berthout, heer van Mechelen, maken aan allen, die de tegenwoordige brief zullen lezen, bekend dat wij, vanwege de gemene raad van Mechelse rechters, schepenen en burgers, ten behoeve van de stad Mechelen als regel bepalen, dat niemand voortaan binnen de omwalling van Mechelen een huis mag bouwen of doen bouwen, tenzij hij dat bedaat of doet bedaken met gebakken stenen of met natuurstenen, die schaliën genoemd worden, en geen andere bedaking; en ook dat niemand stro, koren of hooi of iets gelijkaardig mag plaatsen of stapelen in een huis waarin een vuur wordt geplaatst, tenzij hij eerst een muur bouwt tussen het genoemde vuur en de stapel van het genoemde stro, koren of hooi.

De tekst van het brandreglement van Mechelen. Wij vertalen:

"Wij, Wouter Berthout, heer van Mechelen, maken aan allen, die de tegenwoordige brief zullen lezen, bekend dat wij, vanwege de gemene raad van Mechelse rechters, schepenen en burgers, ten behoeve van de stad Mechelen als regel bepalen, dat niemand voortaan binnen de omwalling van Mechelen een huis mag bouwen of doen bouwen, tenzij hij dat bedaat of doet bedaken met gebakken stenen of met natuurstenen, die schaliën genoemd worden, en geen andere bedaking; en ook dat niemand stro, koren of hooi of iets gelijkaardig mag plaatsen of stapelen in een huis waarin een vuur wordt geplaatst, tenzij hij eerst een muur bouwt tussen het genoemde vuur en de stapel van het genoemde stro, koren of hooi".

7. Oorkonde van Wouter Berthout, heer van Mechelen, waarmee hij de Mechelaars verplichtte hun keukens en daken in onbrandbaar materiaal te bouwen. Deze oorkonde ligt aan de oorsprong van de omgeving van Niel en Boom als productiecentrum van dakpannen en tegels. Er is hier een andere oorsprong dan te Hemiksem voor deze industriële bedrijvigheid (Mechelen, Stadsarchief, Stadscharters, nr. 11, 1268-1278).

'Boonse' producten waren al gerenommeerd tot ver buiten onze grenzen omstreeks 1350 en 1400 (Noord-Frankrijk, Midden-Nederland). Steen uit Hemiksem, bekend als "Kallebekers", genoemd naar het gehucht dat ze produceerde, waren terzelfder tijd al even beroemd. Reeds in de 14de eeuw bestond hier een nijverheid op industriële basis en met een zekere landschappelijke extensiviteit. Deze breidde in de loop der eeuwen alleen maar uit. We noemden reeds de stadsuitbreiding van Antwerpen in de 16de eeuw. Maar van dan af werd de baksteen ook geëxporteerd naar het Balticum, bijvoorbeeld als stabiliteitslading van de schepen die vanuit Polen en Rusland graan invoerden in Vlaanderen.

8. Doorsnede Rupelstreek (Tekening Hans Rombaut en Paul De Niel).

Tot en met de 18de eeuw bleef het onderscheid tussen Hemiksem enerzijds en Niel en Boom anderzijds behouden. Vanaf het tweede kwart van de 19de eeuw, toen er een bouwwoede heerste zoals nooit tevoren, werd de traditionele Rupelstreek verplicht de concurrentie aan te gaan met de nieuwe steenbakkerijstreken. Het accent kwam veel meer te liggen op de bouwstenen, en de oude gemengde bedrijven op basis van houtovens pasten zich aan aan de nieuwe eenzijdige vraag van de markt. Er werd massaal overgeschakeld naar de grote klampovens, zoals op de steenbakkerij Pauwels & Co te Niel, die met 500 werknemers en 51 steenmakers hun vroegere concurrenten met hun houtovens (met twee tot vier steenmakers en een veertigtal arbeiders) ver achter zich lieten. Grote bouwwerken zoals het Noordkasteel te Antwerpen, de Brialmontvestingen, de 19de-eeuwse forten die overal werden opgericht, en de uitbreidende agglomeraties van alle steden in het land verhoogden permanent de vraag. De kleigroeven, handmatig met de spade uitgegraven (!), klonnen steeds verder landinwaarts, tot ze omstreeks 1875 tot ongeveer een kilometer van de Rupeloever verwijderd waren.

Het aandeel der tegels en pannen in de totale productie verminderde enorm. De meeste traditionele houtovenbedrijven schakelden over naar een mengvorm met ook een klampgeleeg naast het oude bedrijf. Steenbakkers die wegens een tekort aan uitbreidingsmogelijkheden dit niet konden doen, bleven economisch ver achter. Op termijn was het echter ook hun redding. Toen na ongeveer een halve eeuw hoogconjunctuur de crisis uitbrak in de bouwactiviteit, kwamen de meeste bedrijven in monocultuur (met alleen op baksteen gerichte productie) onmiddellijk in problemen. De oude houtovenbedrijven, met hun assortiment aan stenen in de gewenste formaten, grote en kleine dakpannen, horebomen en vorsten, vloertegels in vier of vijf verschillende types, kloppekens voor de haarden, roostersteen enzovoort, waren tegen deze crisis veel beter bestand. Op het moment dat de baksteenprijs omstreeks 1877-1880 ineenzakte, hielden de prijzen van de andere producten toch enigszins stand.

De crisis werd tot 1914 echter structureel. Er werd gaandeweg meer en meer bespaard op arbeidskrachten. Het werk in de put werd gedaan met grote baggers, het vormen met persen en het stoken in een continuproces in ringovens. Toch bleef al die tijd het traditionele handgeleeg, tenminste in Niel en Boom, overleven. Te Hemiksem, dat reeds van oudsher meer op baksteen gericht was, verdween de steenbakkerij tengevolge van de concurrentie met de nieuwe productiecentra reeds voor de Tweede Wereldoorlog. Alleen te Noeveren en Hellegat bleef de bedrijvigheid in de steenbakkerij bestaan tot op vandaag.

3. Arbeidsvoorwaarden

A. Stand van het onderzoek

Er is al heel wat inkt gevloeid over het onderwerp "de sociale situatie op de steenbakkerijen in de Rupelstreek" (1). Toch is er in vergelijking met andere industrietakken nog niet zoveel aan onderzoek gedaan. Op enkele uitzonderingen na (2) zijn de studies over de dagelijkse handel en wandel in de "gelegen" gebaseerd op mondelinge overlevering. Deze *oral history* heeft dan ook heel wat algemene literatuur opgeleverd (3). Ook onze opzoekingen - grotendeels in het kader van het Ecomuseum en Archief van de Boomse Baksteen (EMABB) - zijn in verregaande mate aan zegslieden, de vroegere arbeiders, schatplichtig. Van hen vernamen we hoe de stenen, de pannen en de tegels werden gemaakt. Zij legden van naald tot draad uit wat voor hen vaak voor de hand liggend was, maar waar de niet ingewijde soms jaren over doet om tot in detail te begrijpen hoe het proces verliep.

Zoveel mogelijk werden alle publicaties over de steenbakkerij gevolgd en de verzameling alaan aangevuld. Er werden mensen opgezocht die nog inlichtingen konden verstrekken over het handgeleeg. Ze werden geïnterviewd, meer bepaald over de handarbeid en over de drastische veranderingen die plaatsgrepen bij de mechanisatie en de strakkere organisatie van de arbeid in de hedendaagse fabrieken. Dit stadium van het onderzoek is nu zo goed als afgerond.

Nu is het de bedoeling om aan deze gegevens een verankering te geven in het verleden. Immers de verhalen die werden opgetekend, variëren in tijd van de laatste jaren van de vorige eeuw tot omstreeks 1970. In het kader hiervan dienen archieven te worden opgespoord en de gegevens die werden opgetekend, verwerkt en vergeleken. Op die manier kunnen de economische en sociale aspecten die onze informanten ons toevertrouwden, worden bevestigd en eventueel genuanceerd.

B. Het archief van Verstrepen-Maes

Het historisch onderzoek omtrent de steenbakkerij werd zwaar gehinderd door een gebrek aan archiefmateriaal. Daarom is de ontdekking van het archief van de steenbakkerijen Verstrepen werkelijk een unieke ontdekking, en het mag wel een wonder heten dat het archief is bewaard gebleven, als men weet dat het bedrijf ophield met het overlijden van de twee gebroeders Eugène en Emile Verstrepen in 1924. Zo'n zestig jaar lang bleef het archief onaangeroerd liggen op de zolder van de erfgename van Verstrepen, mevr. Van den Bossche, Antwerpse Steenweg 120 te Boom.

Het bedrijfsarchief van de steenbakkerij Verstrepen, werd ondergebracht in het steenbakkerijmuseum 't Geleeg te Rumst (4). Het bevat allerlei documenten daterend tussen 1657 en het midden van de 20ste eeuw. Naast enkele interessante niet tot het bedrijfsarchief behorende losse documentjes (5), bevat het archief de volledige administratie van de diverse steenbakkerijen van Michel Charles

(1) Een veeleer beperkt overzicht is te vinden bij S. Denissen, "The history of brick making ... still a rich field for archaeological research", *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 31 (1992) p. 7.

(2) Een publicatie die uitvoerig gebaseerd is op archiefdocumenten is deze van: R. Baetens, "Omvang en productie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16de-20ste eeuw)", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 62 (1979) p. 103-183.

(3) Zo zijn er enkele samenvattende overzichten verschenen: M. Proost, "Stenen voor brood", in: A.F. Manning en M. De Vroede (o.l.v.), *Spectrum Atlas van Historische Plaatsen in de Lage Landen* (Utrecht-Antwerpen, 1981) p. 222-225 (dit is een summier weerslag van haar licentiaatsverhandeling: *Sociale toestanden in de steenbakkerijen te Boom en Niel 1884-1902*, R.U. Gent (1970); P. De Somer, *Van klei tot baksteen* (Antwerpen, 1989) 59 p., ill. Bij gebrek aan historisch archief hebben vele onderzoekers wel iets te uitsluitend een beroep gedaan op het interview als bron. Doordat de informanten zich niet altijd precies uitdrukten, of tengevolge van de confrontatie van Algemeen Nederlands met dialect, of nog meer omdat de onderzoekers te weinig kenden van het handwerk op de steenbakkerij, komen in vele studies onnauwkeurigheden voor. Deze waren misschien wel onvermijdelijk en eigenlijk inherent aan dergelijk onderzoek.

(4) Rumst, 't Geleeg, Archief Verstrepen (verder geciteerd als GRAV).

(5) Onder meer een handboek van ontvangsten van de kerkmeester van Boom van 1787-1788, en een hele reeks schoolboeken uit de eerste helft van de 19de eeuw.

Verstrepen-Maes en zijn erfgenamen te Boom, te Niel en te Terhagen/Rumst. Vooral de administratie van de Boomse bedrijven is zorgvuldig bewaard. Daar vinden we *Grootboeken van Aankoop*, *Grootboeken van Verkoop*, dubbels van de uitgaande post, losse correspondentie, allerlei handboekjes, afzonderlijke katernen met de lonen van de arbeiders in detail, dossiers over de paarden en de kost van het voer, over kolen met het verbruik per oven, en eigendomsbewijzen. Het oudste document is een oorkonde van de schepenen van Boom van 24 mei 1657 betreffende een lening waarvoor twee steenbakkerijen in pand werden gesteld, één te Noeveren en één in de Hoek (beiden te Boom), bedrijven die een zekere Jan Somers, op dat moment nog minderjarig, erfde van zijn vader. De steenbakkerijen van Jan Somers zouden omstreeks 1800 door het huwelijk van Pieter Joseph Corneel Verstrepen met Rosa Anna Somers overgaan naar de familie Verstrepen, waarin eerst Michel Charles opvolgde en later zijn zonen Eugène, Peter en Emiel.

Als aaneensluitende reeks begint het bedrijfsarchief rond 1840. Deze vroege aanvang en het feit dat de *Grootboeken* geen hiaten vertonen tot omstreeks 1924, maken dit archief uniek in zijn soort. Het was met Michel Charles Verstrepen (15 april 1815 - 8 juli 1884) dat het bedrijfsarchief Verstrepen een systematisch karakter kreeg. Zowel gegevens over de tewerkstelling, uitbetalingen, bedrijfsstructuur, productie en verkoop vinden we van dan af terug. Na hem hebben zijn zoons Eugène (1847-1924) - die we al omstreeks 1860 als medebedrijfsleider terugvinden, Peter (°1849) die omstreeks 1877 een eigen steenbakkerij Verstrepen-Valvekens begon, en Emile (15 september 1851 - 4 mei 1924) het systeem van hun vader overgenomen en volgehouden tot 1924.

Voor onderhavig onderzoek maakten we gebruik van een beperkt aantal sleuteldocumenten: ten eerste twee handboekjes met contracten van verhuringen van arbeiders vanaf 1873 tot 1882 (6) en vervolgens de katernen met de productie en de uitbetalingen van de arbeiders op steenbakkerij nr. 14, in twee reeksen: het winterwerk vanaf 1863 tot 1886 en het zomerwerk vanaf 1846 tot 1889 (7). Aan de hand van de documentatie in het archief is het mogelijk Verstrepen's steenbakkerijen nrs. 14 en 15 organisatorisch door te lichten. We zullen dit doen voor één van beide, nr. 14, waarvan de gegevens het talrijkst zijn. We fixeren ons op het jaar 1876-1877, het jaar waarmee het tweede handboekje begint. Deze datum ligt kort vóór het begin van de mondelinge overlevering.

---

(6) GRAV, Handboekje met contracten voor steenbakkerijen nrs. 14, 15 en 16, 1873-1876, register met originele moderne paginering, 203 p., papier, Nederlands; GRAV, Handboekje met contracten voor steenbakkerijen nrs. 14 en 15 met als titel: *Verhuringen van het werkvolk*, register, originele moderne paginering, 201 p., Nederlands (op de buitenflap vooraan: *Hoek nrs. 14 en 15*; achteraan: *Verhuringen 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882*).

(7) Zomerwerk op nr. 14 en 15: GRAV, Bundel van ± 70 katernen, ongefolieerd, Nederlands; voor steenbakkerij nr. 14 in het jaar 1877, katern, 7 f. Winterwerk op nr. 14: *Uitgaven in de Put nr. 14*, bundel van katernen, ongefolieerd, Nederlands.

(8) De relatie steenbakkerijlandbouw hebben we reeds vooropgesteld in: H. Rombaut, V. Van Dyck en P. De Niel, "Nieuwe aspecten omtrent de baksteennijverheid in de Rupelstreek", *Het Wiel*, 1/1 (1991) p. 23-26.

C. Arbeidsvoorwaarden

In eerste instantie richten we ons onderzoek op de positie van de werklieden in het traditionele bedrijf. Welke is hun juridische en financiële toestand vóór de sociale onrust aan het einde van de 19de eeuw en de eerste sociale wetten? Wat kunnen we op dat vlak afleiden uit de bronnen? Is er enige evolutie te bespeuren? In het archief van Verstrepen kunnen veel nieuwe zaken ontdekt worden en moet er veel worden genuanceerd of in een gewijzigde context geplaatst worden, want het zal blijken dat de traditionele steenbakkerij op basis van handarbeid verregaand verschilde van de andere industrieën en zeker ten opzichte van de latere mechanische steenbakkerij, die goed gekend is. De tweede helft van de 19de eeuw was een periode van enorme industriële en maatschappelijke ontwikkelingen.

De belangrijkste vaststelling op dit vlak is eens te meer dat de vroegste gegevens omtrent de arbeidsomstandigheden een nauwe band vertonen met de agrarische wereld (8). Bij het ontleden van de arbeidscontracten die Emiel Verstrepen begon op te tekenen vanaf 1873-1874, springt dit tot in de kleinste details in het oog. Let wel op: de steenbakkerij ressorteerde ongetwijfeld onder de industriële sector, maar de gebruiken en omstandigheden refereerden voortdurend naar de traditionele agrarische organisatie van de arbeid en haar "beloning". Zo

"huurde" Verstrepen zijn arbeiders in of, bekeken vanuit het andere standpunt, "verhuurden" zij zich. Emiel Verstrepen onderhandelde over de contracten en maakte stipulaties die erg gelijken op pachtcontracten. De gemaakte afspraken waren in de beginperiode niet stereotiep, maar aan de persoon aangepast, als het ware op het lijf geschreven. Hij wist van elke arbeider welk vlees hij in de kuip had, en bouwde sancties in naarmate zij zich schuldig maakten aan wat hij niet kon velen. Vaak ging het om dronkenschap, soms ook om de kwaliteit van de geproduceerde goederen. Dit was enkel mogelijk binnen een beperkte gemeenschap, een samenleving die geenszins het karakter had van agglomeraties en de grootindustrie zoals die toen reeds bestonden in Wallonië of in de centra Antwerpen, Brussel of Gent.

Opvallend hierbij zijn de mondelinge afspraken, die hier nog een quasi juridische kracht hadden (9). De werkman die na de ontvangst van een gedeelte van zijn loon - al dan niet dronken - aan de meester-gast in goedwillendheid beloofde dat zijn dochter of zoon tijdens het volgende jaar zou meewerken op het bedrijf, nam zonder veel overwegingen een beslissing die het verdere leven van zijn kind zou bepalen. De overmoedige en vaak niet in overleg met de echtgenote gedane uitspraak werd doorgebriefd aan de patroon, die hiervan notitie nam in zijn handboekje (10). Het gevolg was dat kinderen hun eigen leven nooit in de hand konden nemen. Eens zij - soms vanaf de leeftijd van 6 tot 8 jaar - op de steenbakkerij tewerkgesteld waren, was hun lot bezegeld in een krap bestaan en een onvermijdelijk analfabetisme binnen de grenzen van het geleg. Deze mondelinge en vaak erg traditionele gebruiken waren in de 19de eeuw in de steden veel minder van toepassing. Hier is een traditionele landbouwsamenleving in volle industriële ontplooiing, en de grenzen tussen beide zijn op organisatorisch vlak erg vaag, terwijl de landschappelijke weerslag van de steenbakkerijen op dat ogenblik al ongetwijfeld enorm moet geweest zijn.

De mondelinge afspraken met hun consequenties, de burenplicht, waarbij de hele familie in het bedrijf ingeschakeld werd (11), die oorspronkelijk louter gold op de belangrijke momenten van het landbouwjaar zoals bijvoorbeeld bij de oogst, zullen ervoor zorgen dat vrouwen en kinderen op de steenbakkerijen genoopt werden tot het leveren van zware arbeid, zoals dat ook in de landbouw het geval was, en niet in de andere industriële sectoren (12). Het zijn juist deze traditionele aspecten en gebruiken, die door de steenbakkers zouden worden geïnstitutionaliseerd (13), en die aanleiding zouden geven tot wantoestanden, sociale misbruiken en protest. Deze vonden hun hoogtepunt omstreeks 1894.

Manifest overgenomen uit de landbouw is de termijn waarop de contracten vervallen en de arbeiders betaald worden. Het zijn jaarcontracten, afgesloten in de

(9) Het is werkelijk opvallend dat het gegeven woord hier nog een grote waarde had. Geschreven bewijzen waren alleen voor de patroon van belang. Dit is een gevolg van het hoge analfabetisme onder de arbeiders op de steenbakkerijen: voor het jaar 1875-1876 tekenen 75 arbeiders van Verstrepen met een kruisje en slechts 31 met hun eigen naam. Dit laatste is bovendien nog geen garantie dat zij konden schrijven want de meesten noteerden hun naam met een zeer onzekere hand en vaak dan nog foutief. Meer dan 75 % van de arbeidsbevolking kon dus niet schrijven en nauwelijks lezen. We ondervinden dan ook dat de contracten werden voorgelezen.

(10) Hoezeer deze mondelinge afspraken realiteit waren, zien we in dit handboekje p. 88: *Felix Van den Berg heeft mondelings zijne dochter verhuurd om af te dragen tegens frs. 2,00 per schip en fr. 10,00 voor verder*, en op dezelfde bladzijde nog: *Charles Hellemans heeft mondelings verhuurd zijnen zoon ...* Deze laatste soort van verhuringen komt veel voor. Het is duidelijk dat Verstrepen dit noteerde om de betrokken ouder later eraan te herinneren wat hij beloofd had.

(11) Vele contracten werden afgesloten door een heel gezin. Voorbeelden hiervan zijn er bij de vleet: GRAV, Handboekje met contracten 1873-1876, p. 8-9: Vier leden van het gezin Mampaey verhuurden zich in 1873 aan Verstrepen: Carolus, Franciscus, Petrus en Maria.

Wat het inschakelen van familieleden bij de productie (vergelijk oogst) betreft, vinden we in hetzelfde boekje p. 13-14: 22 juni. *Franciscus Vandenberg voor buizenmaker op nr. 14 met zijn eigen gespan buizen maken, rollen en uittrekken aan de gewoone prijs. Jh. Leopold Vandenberg voor afdrager tegens twee franken par schip en tien franken voor verder. Francisca Vandenberg voor afdrager, twee franken par schip en voor verder tien franken; beide moeten bij Van Rompaey afdragen. Auguste Vandenberg, zoon, en Angelique, dochter, helpen aan het buizenmachien. De trouw bij getuigenis en consentement van den man.* Auguste en Angelique werden verondersteld te helpen aan het machien, maar werden daarvoor niet vergoed. Dat staat althans niet in het contract. Op het einde werd ook hier de mondelinge toezegging, de trouw en het akkoord van de arbeider in een speciale clause vervat. De mondelinge toezeggingen, zeg maar arbeidsengagementen zonder contract, bleven op veel steenbakkerijen tot vóór enkele decennia schering en inslag. De hier bewaarde contractboekjes fungeerden veel meer als controlemiddel voor Verstrepen, dan als rechtszekerheid van de werklieden.

(12) Het best is de sociale en geografische situatie van de Rupelstreek te vergelijken met de door de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid georganiseerde oestercultuur in de omgeving van Yerseke in Zeeland. Daar treffen we dezelfde inschakeling van vrouwen en kinderen aan in de industriële oestervisserij. Ook dezelfde demografische explosie vond er plaats tussen 1870 en 1890: R. Van Ginkel, *Elk vist op zijn tij. Een Zeeuws maritieme gemeenschap. Yerseke 1870-1914* (Amstelveen, 1991) p. 39-42, 50-60, 69-70. Het lijkt er wel op dat de oorspronkelijke primitieve oestervisserij zich verhiel tot de industriële oestercultuur, zoals de primitieve steenbakkerij tegenover de georganiseerde baksteennijverheid.

(13) Dat de steenbakkers zelf op de hoogte waren van hun oorsprong als landbouwactiviteit, vonden we terug in een petitie van omstreeks 1896. Dat het hun ernst was om bepaalde oude gebruiken te laten voortbestaan of wettelijk te regelen, vond hierin wel een schrijvende toepassing. Arbeiders werden verzocht zelf te pleiten voor het behoud van de kinderarbeid, en gingen hierop nog grif in ook. Er was in de arme gezinnen van fabrieksarbeiders dan ook veel nood aan bijkomende inkomsten.

1

Verbuuringen van het Werkvolk
voor het jaar 1877 op N: 14 & N: 15.

5 September 1876.

P. F. Roelandts bekent zich te verbuuren om
afteerende den zomer van 1877 stent te maken op
N: 14 tegens tien franken per schip entien frank
voerder welke hij bekent ontraagen te hebben bij
de verbuuring, en dit om in dienst te treden einde
dezes jaars tot einde der toekomende jaar

zijner goet Comen om bij hem af te draagen
tegens twee franken per schip en weder
tweintig franken. zijne vrouw om bij hem
ene half ploeg te gannen tegens twee
Gulden per schip, weder vijfen twintig frank
en vijf vaten beer

J. B. Claes De Verbuurder
P. F. Roelandts

5 September

P. F. Roelandts bekent zich te verbuuren om
op half October dezes in dienst te treden en her
wintertwerk helpen te doen en weder geduur
de den zomer van 1877 stent te maken tegens

9. Vanaf de contracten werden opgetekend in handboekjes, maakte het "handgeld" of de "werder" een snelle evolutie door; zo kreeg steenmaker P.F. Roelandts voor het jaar 1873 nog 260 frank per jaar, voor het jaar 1877 nog maar 10 frank. De "werder" verwerd in enkele jaren tot een louter symbolisch bedrag. Het stukloon werd bijgevolg belangrijker, hier van 3 gulden per schip (= 13.000 stenen) of iets minder dan 6 frank naar 10 frank per schip. Ook op dit vlak is een evolutie naar een grotere prestatiegerichtheid in de late 19de eeuw (GRAV, Handboekjes met contracten 1873-1882).

10. Contract op een los blad dat door de betrokken arbeider kon worden meegenomen. Hier werd J.B. Claes contractueel zwijggeld opgelegd (GRAV).

J. B. Claes bekent zich te verbuuren om vadelijck in dienst te treden
het woedig winterwerk helpen te doen weder geduurde toekomende zomer
Grote pannen te maken op N: 15 tegens twee franken vijfen brachten entien
per deijend indien het woedig is kleine te maken dege tegens twee franken
half per deijend. Verder helpen leden steppen de jden prijen als vorig.
Dege prijen zullen hem betaald worden op vermaerde deylve gulden
Gegavegen worden over hem en dit niet daende gal by hem onwite gedrag
van sijn verbuuring gedaan op de brek der verbuuring. Alle
onwozigine vooval aanslijning quende tot staken der werke
Contrafrans blijft en den goeten wil der meesters verbrest alle
verbinten van werk ge

5 November 1877
De Verbuurder
J. B. Claes

J. B. Claes

loop van het jaar met indiensttreding vanaf half oktober. Centraal hierbij staat Bamis, het feest van de H. Bavo op 1 oktober, traditioneel de dag vanaf wanneer de pachten binnen de termijn van ongeveer veertien dagen tot drie weken dienen te worden voldaan. In de rekeningen vinden we terug hoe Verstrepen zijn pacht aan zijn werkvolk voldeed. Zij trokken geen periodiek loon, maar werden vergoed voor de geleverde prestaties waarvoor ze voor een heel jaar een verbintenis hadden aangegaan, tegenwoordig beter bekend onder de term "stukloon". Emiel Verstrepen noemde deze vergoeding "huur". Hier hebben we te maken met een zeer oude invulling van het begrip "huur", die overigens zoals de pacht, op jaarbasis werd verrekend. In het groot *Woordenboek van de Nederlandsche Taal* is dit de derde betekenis: *de dienst, het geheel der diensten waartoe men zich verhuurd heeft* (14). Het WNT illustreert dit met het gewoonterecht: *dat alle knechts ende dienstmaagden, die haar hebben verhuurt, ende daertoe een handpenning ontfangen, gehouden sullen sijn binnen den gewoonlijcken tijd in haar huer ofte dienst te treden*. Hier krijgen we voldoende aanwijzingen om de contracten van Verstrepen te begrijpen, want deze regel is anno 1875 nog ten volle van toepassing. De "handpenning" waarvan hier sprake is, heet in deze contracten *we(e)rder of wedder*, een woord dat heden niet meer wordt gebruikt, maar dat zijn herkomst vindt in de eeuwenoude landbouwtraditie. Zo vinden we weerdere terug in het *Glossarium iuris Brabantici*, verklaard als waarde, handgeld, handgift, *earnest-money* (15). Toch schuilt er in dit woord nog iets meer dat verband houdt met het contract in vertrouwen. Verwijs en Verdam spreken in dit verband van pand en onderpand, citeren de term "godspenning" en vermelden dat het woord nog gangbaar was in het Antwerpse (16). *Het Idioticon van het Antwerpsch Dialect geeft een gelijkaardige verklaring: wèèrder, ook wedder: godspenning, een gift 't zij in geld, 't zij in iets anders, die een dienstbode krijgt wanneer hij zich ergens verhuurt* (17). Interessant is hier het werkwoord *wèèrderen* of *wedderen* wat wil zeggen de godspenning of weeder teruggeven. Het *Woordenboek van de Nederlandsche Taal* geeft voor *weeder: handgeld dat, respectievelijk gift in natura die, kleeding die een dienstbode of knecht kreeg, wanneer hij of zij zich verhuurde, godspenning, huurpenning; voor weederen: de weeder teruggeven, het akkoord verbreken* (18). De "weeder" was dus een tweesnijdend zwaard. Het was een pandgeld - voortgevloeid uit het gebruik de werkkledij te geven door de opdrachtgever, en te aanvaarden door de werkmán - dat de baas deels of volledig kon uitbetalen op verzoek van de verhuurder, maar dat de patroon liefst in onderpand hield tot het einde van het jaar, voor het geval de geleverde prestaties niet voldeden en hij de "weeder" kon inhouden. Anderzijds was het de enige bescherming die de arbeiders kenden tegen de willekeur van de patroon. Eens zij een gedeelte van de "weeder" hadden gekregen, gold dit als de zekerheid voor het uitdoen van de pachttermijn, met andere woorden het gaf een jaar werkzekerheid. Vanaf het moment dat zij tekenden, waren zij verplicht in dienst te treden op half oktober voor de termijn van een jaar en de patroon moest de contractant in dienst houden. Hiertegen voerde Emiel Verstrepen op een bepaald ogenblik een clause in (19) die hem in staat stelde diegenen die hun werk onbehoorlijk deden of de werkzaamheden zouden staken, te ontslaan.

Ook de uitbetaling van de arbeiders vinden we terug. Het zijn méér dan louter boekhoudkundige documenten. Het zijn de tastbare resultaten van de productie in drie onderdelen: het uitsteken in de winter, met per arbeider hoeveel meter potaarde er gedolven werd, de hoeveelheid gevormde producten onderverdeeld in de tegel-, pannen- en steenmakerij en het aantal gestookte ovens. Het werkelijk ongelimiteerde vrije ondernemerschap komt hier ten volle tot uiting. De conjunctuur, in concreto de prijs van de producten, bepaalde onmiddellijk wat de arbeiders verdienden. Het stukloon was dus niet stabiel, maar varieerde. Wanneer de prijs van bepaalde goederen daalde, konden de arbeiders alleen maar hun inkomen op peil houden door meer te produceren, waardoor ze elkaar beconcurrerden, en bovendien de lage marktprijzen in stand hielden door overproductie.

(14) *Woordenboek van de Nederlandsche Taal*, 6 (Den Haag-Leiden, 1912) kol 1335. Deze verklaring wordt hier nog gespecificeerd tot *iemand's dienstbetrekking, uitsluitend voor dienstboden*. Deze beperking is duidelijk foutief. Het gaat werkelijk om het leveren van alle mogelijke diensten, hetzij het maken van stenen, pannen of tegels, hetzij het stoken van ovens of welk ander werk dan ook. Het resultaat hiervan is dat alles wat op de steenbakkerij wordt verricht, gemeten wordt, het gammen, afdragen en dergelijke naar de productiecijfers van de steenmaker, hetzelfde voor de pannen- en tegelmakers, en het uitsteken van de klei naargelang het aantal meter of roeden dat men had afgegraven.

(15) E.J.Th.A.M. Van Emstede, *Glossarium iuris Brabantici of zes-talig verklarend woordenboek van de ambts- en rechtstaal gebezigd in het voormalige hertogdom Brabant, 1222-1781* (1807), IV (Deurne, s.a.) p. 2900.

(16) E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, IX (Den Haag, 1929) kol. 2183-2184. De betekenis van pand en onderpand staat ook bij: C. Kiliaen, *Etymologium Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum* (Antwerpen, 1599) p. 647. Kiliaen was afkomstig van Duffel en moet dus de oorspronkelijke betekenis zoals ze in de Rupelstreek gangbaar was, gekend hebben.

(17) P.J. Cornelissen en J.-B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en de Antwerpsche Kempen)*, IV (Gent, 1903) p. 1426. Ook hier moet onderstreept worden dat "weeder" beperkt wordt toegepast voor dienstpersoneel. Verstrepen paste het veel ruimer toe.

(18) *Woordenboek van de Nederlandsche Taal*, 25 (Leiden-Den Haag, 1991) kol. 100-101.

(19) De geijkte formule was deze: *Alle onvoorzien voorval aanleiding gevende tot staken der werken en onafhankelijk van den goeden wil des meesters, verbreekt alle verbintenis van werk geven der bovengemelde verhuurde*. Zij zou vanaf 1880 steeds meer voorkomen tot ze in elk contract werd opgenomen.

L. Kennes		Herdirectie wulder bij	
Grooten pannenmaker op 7 1/2 14.		Domburg	
266, 376 quart. pan = f: 25 =	665.94	221.089 Klein pannen: 8 H = f: =	160.339
wulder	235.00	wulder	35.00
Verdiensd	900.94	Den jaer afdragen bij f. Comy	
op betaald	400.00	op 7 1/2 15	
Land	500.94	52 Sch: en 500 = f: 2.00	104.07
	11.00	wulder	25.00
	411.00	Verdiensd f: =	324.48
Betaald 22 8 = 117 f	489.94	2.5 40 afdr. wulder =	4.83
	900.94	5.50 f gewalt (wulder) =	3.96
		26-8 = wulder	8.29
			8,79
			315.63
			324.39
Roelbeendts Steenmaker		Louise Ceulemans inslager	
52 Sch: 11.600 af: 10.00 =	528.92	by L. Kennes	
29 Sch 3.800 afdr: af 2.00 =	58.58	266.376 quart. pannen a 12 st	159-12-2
1/2 wulder	10.00	in f: =	289.56
D. Vrouw 1/2 plaeg		1/2 wulder	130.00
geyamd	106.27	Verdiensd f: =	419.56
58 Sch: 7600 a 2. geb: ~~77.77~~		100 f -	100.00
Wulder	25.00	Betaald 26-8 =	319.56
	428.77		419.56
Luiskeur 1/2	30.00	Herste Kinderwulde	
1/2 Hof	5.70	D. Vrouw 1/2 plaeg ofyamd tegen f: 4.00	
	630.00	du 48 Sch: 4000 a f: 2 =	96.64
22-8 = betaald - -	665.70	1/2 wulder =	5.00
	63.07		
	728.77		
		Verdiensd	101,64
		Mier lsten inhouden dan kiggelshuft	16.00
			117,64
Verdiensd	141.39	Wulders der Comen	23.75
huus en land	82.18	Jamen Verdiensd	141.39
22-8 = betaald	59,21	Land:	15.00
		Luiskeur	66.
		Hof	7.18
			82.18

11. Blad met afrekeningen anno 1877. Let op het verschil van de verhouding van de "kerf" tussen steenmaker Roelandts en inslager Ceulemans. Een voorafbetaling zoals de 400 frank bij L. Kennes is uiterst uitzonderlijk (GRAV).

Deze katernen eindigen telkens met de verrekening van de gepresteerde arbeid op jaarbasis, overeenkomstig het persoonlijk contract dat de betrokkenen met Verstrepen hadden. Zo werden de producenten (steenmakers, snijders, pannemakers) en de leden van hun ploeg betaald volgens hun productie. Daarbij werd dan het restant geteld van de "werder" dat men nog te goed had. Verlet door "rabot" (20) of ziekte werd gewoon afgetrokken (21). Dan volgde het totaal dat men verdiend had dat jaar. Bij de afrekening staat dan een tweede luik, waarin het reeds uitbetaalde loon of "kerf", de huishuur en de huur voor een tuin of een stuk land. Na de vermelding *voldaan x oktober y fr.* - dit is de uitbetaling van het bedrag dat men voor dat jaar te goed had - volgde dan de som die gelijk was aan het totaal wat men verdiend had.

Het systeem van uitbetalingen "op de kerfstok" (22) was tot de laatste jaren van de 19de eeuw volgens de woorden van Emiel Verstrepen een zeer oud, maar algemeen gebruik op de steenbakkerijen van de Rupelstreek. Tot nu toe was de "kerfstok" alleen bekend als rekenmiddel en schuldbewijs (23). Bij Verstrepen - en dus wellicht ook op vele andere bedrijven - was het een systeem dat de patroon toeliet geen wekelijks of maandelijks termijnloon te moeten betalen aan het voltallige personeel, maar alleen aan diegenen die die week om geld kwamen. De "kerfstok" was dan ook een essentieel onderdeel van dit systeem (24). Het was een stokje in de lengte in tweeën gesplitst, één voor de meester-gast en één voor de arbeider. Als de twee delen bijeen werden gelegd, vormden beide latjes een aaneenpassend geheel. Als de arbeiders in de loop van het jaar geld nodig hadden, kwamen zij met hun deel van de "kerfstok" bij de meester-gast. Volgens hun reeds geleverde prestaties kregen zij dan voorschotten in eenheden van vijf frank (25). Per eenheid van vijf frank werd een "kerf" getrokken over

(20) "Rabot", bij Verstrepen vaak "rabat" (van het Frans *rabote*) ook "rabatdagen" genoemd, is zwaar op de lappen gaan, waardoor men op het werk gewoon niet komt opdagen: E. Verwijs en J. Verdam, *o.c.*, VI (Den Haag, 1907) kol. 938: *rabat* = rumoer, opschudding, lawaai; *sijn rabat houden*: spektakel maken, zijn zin doen, uitspatten.

(21) GRAV, Katern zomerwerk 1882, nr. 14, f. 6v^o: steenmaker Roelandts, wiens dochter voor hem afdroeg, heeft om onbekende reden niet gewerkt gedurende een beperkte tijd. Haar verlet koste Roelandts 23,19 frank. Zelfde rekening f. 8r^o: Guilielmus Peeters, stenger, had 2 1/2 dagen verlet. Hiervoor werd van het loon van vader Js. Peeters 2,60 frank afgetrokken. C. Dombrez, pannemaker, werd tijdens de zomer van 1877 tijdens vijftien dagen dronken bevonden, en derfde daarvoor 15,00 frank

van zijn loon. We zouden hier wel eindeloos kunnen blijven citeren. Het principe dat hierachter schuilgaat, is het volgende: wanneer iemand anders een taak moest overnemen, werd het loon van de vervanger naargelang de reden helemaal of gedeeltelijk gedragen door diegene die van het werk verlette. Een mooi voorbeeld hiervan vinden we in de katern nr. 14, 1875, f. 5v^o: voor 6 sloop steen die P. Van Achter, aardemaker, had gemaakt in de plaats van steenmaker Wuyts, werd van het loon van laatstgenoemde 10,68 frank afgetrokken of 1,78 per sloop. P. Van Achter trok voor de 6 sloop die hij maakte 21,36 frank bij of 3,56 per sloop. Wuyts betaalde dus de helft van wat P. Van Achter bijverdiende. In het geval iemand bekend stond als regelmatig dronken en/of slecht goed producerende, dan werden de strafmaatregelen zelfs opgenomen in de contracten. Daarbij kunnen we vaststellen dat de tolerantie tegenover het verlet afnam met de jaren, in 1877 kostte de dronkenschap slechts 1 frank aan Dombrez. In 1880 zou dit oplopen tot 3 en zelfs 5 frank per dag; GRAV, Handboekje met contracten 1877-1882, p. 140: *Verlettende door dronkenschap zal hij eene boet betalen van vijf franken per dag en het bedorven goed ook nog erbij vergoeden*. Der-gelijke sanctie was niet bepaald licht te noemen. Dezelfde strafmaatregel komt nog voor, onder meer ibidem, p. 166. En E. Verstrepen was wellicht nog niet de strengste patroon in de Rupelstreek!

(22) *Woordenboek van de Nederlandsche Taal*, 7/1 (Leiden-Den Haag, 1926) kol. 2240-2242. *Kerf*: insnijding op een kerfstok als blijk of bewijs van een winkelschuld; of iemands schuldrekening of krediet. E. Verwijs en J. Verdam, *o.c.*, III (Den Haag, 1894) geven voorbeelden uit diverse tijdvakken, waaruit blijkt dat "kerfen" immer plachten te staan voor 5 eenheden van een gangbare munt: 5 stuivers, later schellingen per "kerf", of gewoon "5" voor de armen. Bij Verstrepen is dit 5 frank, voor elke "voorafbetaling" van loon.

(23) M.-A. Arnould, "Quelques attestations anciennes de la taille (kerfstok), moyen de preuve et procédé de calcul", *Tradition wallonne (le Hainaut)*, VI (1989) p. 40-43. De beschrijving die we hier vinden, komt volledig overeen met wat we vonden als uitleg bij E. Verstrepen, maar dan alleen toegepast op schuldbekentenissen. Bij Verstrepen werkte het dus omgekeerd: op de kerfstok werd genoteerd wat reeds uitbetaald werd.

(24) Via de handboekjes kon Verstrepen zien voor hoeveel de diverse "ploegen" al hadden geproduceerd, en kon hij "ongelijkmatig" loon uitbetalen. Zij die niets kwamen vragen als hij uitbetalingen organiseerde, kregen ook niets. Zij "spaarden" dan voor oktober. Diegenen die om geld kwamen, konden precies zoveel krijgen als waarop hun geleverde arbeid hen volgens zijn notities recht gaf. De boekhouding van Verstrepen geeft hierbij blijk van een ongelooflijke adequatie, want nooit, maar dan ook nooit, gaat de rekening van een arbeider "over de schreef"! Men kwam ook niet alles halen waarop men recht had. Som-migen hielden op het einde van het jaar veel tegoed, terwijl anderen, die bijvoorbeeld vele monden moesten voeden, maar nauwelijks het hoofd boven water hielden door maximaal op te vragen waarop ze recht hadden. Hun rekeningen werden in oktober voldaan met slechts enkele tientallen franken, waarna zij de winter ingingen en terugvielen op veel kariger inkomsten. Het opvragen van de "werder" bij het begin van de winter, was dus voor velen een noodzaak, of men moest al onmiddellijk "de nieuwe kerf aansnijden", of "met een nieuwe kerf beginnen".

(25) Emiel Verstrepen werd hieromtrent beschuldigd van uitbuiting door kwitanties te geven op een stok. In een recht van antwoord aan het weekblad *Het Volksrecht* schrijft hij: *de kerf is aan den Rupelboord bij de steenbakkers in gebruik*. En verder vinden we in GRAV, pakket met briefwisseling "arbeidsgeschillen", juni-augustus 1897: *Wat nu gezegd over het groot misbruik dat hier zou bestaan met het geven van kwittancien op eenen stok? Kwittancien worden hier nooit op eenen stok gegeven maar wel op papier. Maar wat hier gebeurt gaan wij U klaar en duidelijk zeggen, ten einde alwederom aan uwe lezers te doen zien met welken geest den aanklager bezielde is: elken werkmán, 't zij steenmaker, aardemaker, pannemaker of al andere werklieden die per sloop (per 13.000 steen) of per duizend werken hebben eenen kerf, bestaande uit twee platte, fijn geschaafde en goed ineenspassende lattekens van 1 tot 1 en een halve centimeter breedte, waarop wekelijks met meetjes, welke men daar insnijdt, wordt aangeeteekend het geld dat elke werkmán op zijn werk komt ontvangen. Elk meetje beteekent fr. 5,00, een V beteekent vijf stukken van vijf frank of fr. 25,00, een X beteekent 10 stukken van 5 frank of fr. 50,00. Bij het ontvangen van 't loon neemt de werkmán het eene gedeelte van dien kerf mede, en het andere gedeelte blijft in 't bezit van den meester. Dit gebruik bestaat sedert vele jaren en nooit wordt daartegen verzet gedaan, aangezien zulke*

wijze van betalen een voordeel is voor den werkmán en wel bijzonder eenen ongeletterden, en ook wel een gemak voor den meester. Dat is toch nog al de moeite waard om in dit punt eene slavernij te ontdekken nietwaar?

(26) Verstrepen noemt het een middel ... zoo gemakkelijk en zo klaar, om zelfs bij ongeletterde werklíeden tot teken van ontvangst te dienen. Het systeem doet weerom denken aan oeroude praktijken in de landbouw, in het bijzonder refereert het naar de middeleeuwse pachtcontracten, de zogenaamde chirografen. Dit waren oorkonden waarop tweemaal (soms driemaal) dezelfde rechtshandeling - het verpachten van land - werd verwoord. Na de bezegeling van de overeenkomst (soms door het werpen van een kluit aarde, elders bij middel van een halm) werden de teksten van elkaar gesneden volgens een uniek patroon (dikwijls zigzag) waarbij één gemeenschappelijk woord in grote letters (bijvoorbeeld cyrographum) in tweeën werd geknipt.

(27) Ter illustratie hiervan halen we een geschil aan uit een ander recht van antwoord: op al de beknibbelingen welke ik in dit schrijven ontmoet, ware antwoorden nutteloos en louter tijdverlies, doch ik kan niet dulden dat men mij van onrechtvaardige handeldwijze tegenover eenen werkmán beschuldige. De heer Jan De Jaegher zegt dat ik van eenen werkmán welke frs. 18,00 had ver-

de beide delen van dit stokje. De "kerfstok" deed hier dus effectief dienst als bewijs van betaling (26). Het had ook eigenaardige gevolgen: wat de arbeiders reeds meer hadden gepresteerd dan de laatste eenheid van vijf frank waarop zij recht hadden, betaalde Verstrepen niet uit (27).

Wat de huishuur betreft, ook hierin treffen we iets aan over de levensomstandigheden van de werklíeden. Zoals op het "geleeg" (28) van een hereboer, zorgde Verstrepen voor een woonst van zijn werklíeden. Zo lezen we in het contract van pannemaker Joannes Claes van 25 mei 1873: zal waarschijnlijk een huis en land noodig hebben (29). Oorspronkelijk kregen de arbeiders wellicht gratis onderdak zoals de knechten op de boerderijen, maar dit was in de tweede helft van de 19de eeuw al lang vergeten. Het verblijf in één van de arbeiderswoninkjes werd door Verstrepen afgetrokken van het jaarloon of afgehouden met de "kerf". Zo werd soms tot op de dag precies uitgerekend hoeveel zij dienden te laten vallen. Zo verloor pannemaker Dombrez in 1877 22,91 frank voor vier maanden en vijf dagen huishuur. Elke keer dat hij zijn "kerf" kwam halen, kreeg hij voor 11,25 frank geleverde arbeid, 10 frank, en overeenkomstig dit bedrag twee meetjes op de "kerfstok". De 1,25 frank die hij niet ontving, verminderde zijn huishuur op het einde van het jaar zodanig dat hij nog slechts 22,91 frank moest betalen. Regelmatig vinden we ook halve huishuren terug. Gewoonlijk bedragen die 33 frank. Het gaat in dit geval niet om de huur van een half jaar, maar om de huur van een halve woning. Dit wil zeggen dat de kleine arbeidershuisjes, gelegen tussen de steenbakkerijen in, vaak werden bewoond door twee gezinnen, een gebruik dat in de Rupelstreek nog voortleefde tot ver in de 20ste eeuw.

Toch wijzigde de sociale situatie nog grondig tussen 1870 en 1900. In deze periode barstte de Rupelstreek werkelijk uit haar voegen. Inwijking (vooral uit Klein-Brabant en het Waasland) deed de bevolking enorm toenemen. De hoger vermelde bewoning van huizen door twee, soms door nog meer gezinnen, werd eveneens veroorzaakt door de daardoor ontstane woningnood. Deze zal pas met grote vertraging en dan nog slechts gedeeltelijk gelenigd worden door de sociale woonwijken die vanaf omstreeks 1910 in alle Rupelgemeenten werden gebouwd. Enkele demografische gegevens zijn hier wel nuttig: Boom telde in 1862 8800 inwoners, in 1870 10.800, in 1900 15.863 en in 1910 17.169 (30); Terhagen, afgescheurd van Rumst op 21 december 1874, telde in 1876 1502 inwoners, in 1890 2550 en in 1910 3374 (31); Niel telde in 1846 3358, in 1885 5415, in 1900 7310 en in 1910 8866 inwoners (32). Hemiksem was nog het meest spectaculair: in 1867 1605 inwoners, in 1880 2603, in 1900 5003 en in 1910 7154 (33).

diend er 3,50 aftrok voor huishuur. Dien werkmán had des maandaags, dijnndaags en 's woensdaags niet op zijn werk geweest, werkte donderdaags en vrijdaags. Hij verdiende die week frs. 12,50. De vrouw kwam om geld en vroeg frs. 15,00. Daar ik haar maar frs. 10,00 gaf, verliet den man zijn werk. Volgens den heer De Jaegher zou den werkmán mij wekelijks frs. 1,25 per schip laten afhouden voor huishuur. Ware het zoo, dan zou ik wekelijks frs. 3,75 voor huishuur ontvangen hebben en het huis is maar verhuurd voor frs. 1,25 per week. Zooals deze, is geheel zijn schrijven niets anders dan een aaneenhangsel van ongereïmdheden, en daarmee wil hij zooveel gewag maken. Afgezien van het geschil omtrent de huishuur, zien we hier hoe het systeem werkt: de betrokken werkmán had voor die week 12,50 frank loon te goed, daarvan moest hij 1,25 frank laten vallen voor huishuur. De vrouw kwam dus - door 15,00 frank te vragen - een vooruitbetaling bedingen van 3,75 frank. Dit werd niet toegerekend. De arbeider kreeg overeenkomstig twee meetjes op de "kerfstok" 10,00 frank en niets meer. Hard, maar in Verstrepen's ogen niet onrechtvaardig; er werd niet betaald waarvoor niet was gewerkt. In een latere versie paste hij dit gegeven aan. Die versie stuurde hij ook naar *Het Volksrecht*: die werkmán had van gansch de week alleenlijk gewerkt op donderdag, vrijdag en de eerste helft van zaterdagvoormiddag. Daarvoor had hij recht op een loon van 9 fr. 80. Maar daar hij betaald wordt, gelijk vele anderen op de "kerf", zoo gaven wij hem 10 frank, dus nog boven het toen verdiende loon. Hoe zijn wij nu fout? De vraag waarmee Emiel Verstrepen eindigde, is ontzettend cynisch. In de tweede versie deed hij zich voor als zijnde erg genereus, door 20 centiem meer te betalen dan het rechtmatige loon. Doordat we zijn kladwerk vonden, weten we dat hij eigenlijk weigerde 1,25 frank vooruit te betalen.

(28) We bedoelen hier "geleeg" in de betekenis van boerderij.

(29) GRAV, Handboekje met contracten 1873-1877, p. 2.

(30) B. Lamot, *Hoe Boom groeide* (Mechelen, 1957) p. 218.

(31) J. Neyens, *Rumst van Ro-meinse nederzetting tot nijverheidsgemeente* (Lier, 1958) p. 120.

(32) M. Proost, *Sociale toestanden in de steenbakkerijen te Boom en Niel 1884-1902*, Licentiaatsver-handeling R.U. Gent (1970) p. 4-5; aangevuld met H. Hasquin, *Gemeenten van België. Geschiedkundig en Administratief-Geografisch Woordenboek* (Brus-sel, 1980) p. 754.

(33) L. De Schepper, "Heymis-sen" met de Sint-Bernardsabdij, *Nijverheid, Lusthuizen, Bevolking, Legendes* (Antwerpen, 1974) p. 349.

Op een halve eeuw tijd verdubbelden of verdrievoudigden zich de bevolkingsaantallen van de gemeenten in de Rupelstreek. Dit had op zich al tot gevolg dat de samenleving er een anoniemer karakter kreeg.

Er ontstond bovendien een overaanbod aan arbeidskrachten waardoor de arbeid goedkoper werd, maar er ontstond vooral een proletariaat. De persoonlijke band van de patroon met het werkvolk die ten tijde van Michel Charles Verstrepen nog bestond, verdween geleidelijk onder het personeelsbeleid van Emiel. De arbeidscontracten van Emiel Verstrepen vertonen een evolutie van verstrenging tijdens de tien jaar dat we ze kennen. Hij is het die ermee begon vanaf 1873-1874 contractjes op te schrijven, met stijgende intolerantie tegenover de mogelijke vrijheden die de arbeiders op dat ogenblik nog genoten. Voordelen die Charles Verstrepen in natura aan het werkvolk toestond, zoals uitdelingen van roggebroom, bier en jenever, werden teruggeschroefd of afgeschaft. De institutionalisering van bepaalde gebruiken uit de voormalige agrarische samenleving, mondde uit in een streng, universeel in plaats van op het lijf geschreven contract dat Emiel Verstrepen vanaf 1895 aan zijn arbeiders voorlegde. De zoonbedrijfsleider paste zich gehaaid aan aan een nieuwe situatie. We geven hier de volledige tekst (sommige formules kennen we reeds uit de handboekjes met contracten):

Algemeene voorwaarden van huring en verhuring der werklieden van de steenfabrieken.

- Art. 1 Al onvoorzien voorval, aanleiding gevende tot het staken der werken en onafhankelijk vanden goeden wil des meesters, verbreekt alle verbintenis van werk geven aan de gasten.*
- Art. 2 In geval van eene gedeeltelijke werkstaking op een steenfabriek, zal de meester het recht hebben al de werkzaamheden op te schorsen zonder dat iemand der werklieden daarvoor schadevergoeding zou kunnen eischen.*
- Art. 3 Ingezien den samenhang der werkzaamheden zal ieder werkman, alhoewel voor een bepaald werk verhuurd, op eerste verzoek ander dringend of noodzakelijk werk aan de gewone prijzen moeten verrichten, wanneer hij hiertoe geroepen wordt door den patroon of dezes plaatsvervanger.*
- Art. 4 De gemaakte potaarde zal ten allen tijde ter beschikking van den meester zijn, om die des noods te kunnen doen verwerken waar hij het noodig vindt, mits den aardemaker zijn loon per schip te betalen.*
- Art. 5 Het werk en de werkuren zijn bepaald op 12 uren daags voor de gespannen die arbeiden met werklieden welke onder de toepassing vallen der wetten en koninklijke besluiten den arbeid op de steen- en pannenbakkerijen regelende.*
- Art. 6 Zij die hun werk slecht maken of op heterdaad van bedrog betrappt worden, kunnen onmiddellijk doorgezonden worden. De werklieden zijn verantwoordelijk voor de schade die zij vrijwillig of door nalatigheid aan de meesters zouden toebrengen.*
- Art. 7 Dronkenschap, schending der zeden in woorden, werken of gebaren, ongehoorzaamheid betrekkelijk het werk, belediging aan den meester of zijnen plaatsvervanger of aan wie ook op het fabriek aanwezig, zijn gevallen waarvoor den werkman, ten allen tijde, kan doorgezonden worden.*
- Art. 8 De verplichting van werk geven aan de gasten met den winter, bepaalt zich bij het noodige te doene winterwerk.*
- Art. 9 Het is uitdrukkelijk verboden van de aarde in boeken, zolen of zoomen te steken, op straf van ongeldigheid van 't gedurende dien dag gedane steekwerk. Ook zal men onder dezelfde voorwaarde verplicht zijn de ekkersteenen er rein uit te doen.*
- Art. 10 De stekers zullen des winters minstens van half 8 tot 12 ure 's morgens en van 1 uur tot 4 ure namiddag, aan hun werk moeten blijven.*

Dit contract dateert van onmiddellijk na de grote staking van 1894. Een gedeelte van de eerste sociale wetten was reeds uitgevaardigd, en Emiel Verstrepen wierp zich op als een hard onderhandelaar en duidelijk opponent van de sociale theorieën. Hij moedigde in bepaalde van zijn geschriften de arbeiders aan om

zich te verenigen. Hij was op de hoogte van de nieuwe sociale leer en van wat mogelijk was om de solidariteit onder de arbeiders te breken.

De Verstrepens, in het bijzonder Emiel, hebben alles met een onwaarschijnlijke precisie opgeschreven. Een ontstellende vaststelling die we moeten maken bij datgene dat we daar vonden, is dat de arbeidsvoorwaarden omstreeks 1875 verre van goed waren, maar dat zij ondanks de eerste sociale wetten, nog verslechterden naar het einde van de 19de eeuw toe. Het gebrek aan reglementering bood aanvankelijk enige vrijheid, en de arbeiders hadden een grote inspraak bij de organisatie van het werk. Het lijkt er wel op dat Emiel Verstrepen, en hij was ongetwijfeld niet alleen, als patroon door de sociale strijd erg gefrustreerd was geraakt en bij het afdwingen van de eerste voordelen door de arbeidersorganisaties tegelijk de voordelen van de vroegere toestand wegwerkte en een maximum aan reglementeringen in zijn voordeel invoerde. Het universeel contract van 1895 is de weerslag van de som van zijn ervaringen met het personeel, sinds hij die dienst van zijn vader overnam in 1873.

4. Arbeidsorganisatie

A. Inleiding

De pannen- en steenbakkerij was eigenlijk een ingewikkelde aangelegenheid, waarbij van oudsher heel wat specialisatie bij kwam kijken. Wat de klampgelegen betreft, is er geen noemenswaardig verschil met het houtovenbedrijf, alleen was het eerste specifiek gericht op de massaproductie van baksteen. Het traditionele bedrijf te Boom en Niel, met de kleine houtovens, produceerde een groot assortiment aan producten: enerzijds stenen in verschillende formaten, anderzijds grote en kleine, linkse en rechtse dakpannen, een vijftal diverse vloertegels, vorsten, horenbomen, haardklompkens, roostersteen, en dit alles in rode of blauwe kleur naargelang gebakken werd in zuurstofrijk of gereduceerd milieu.

Aan de hand van een organogram zullen we het productieproces overlopen vanaf het uitgraven van de klei tot het uitvoeren van de producten. Voor elk der stappen in het productieproces valt heel wat uit te weiden. In het bestek van dit overzicht is het echter onmogelijk tot in detail te gaan.

Wel moeten we vooraf meegeven dat voor alle fasen in het productieproces een ervaring van diverse eeuwen had geleid tot zeer hoge productiecijfers, veel hoger dan in de andere streken. Het productieniveau werd bepaald door de drie basisfuncties: de steenmaker, de pannenmaker en de tegelsnijder. Tot in de tweede helft van de 20ste eeuw hebben deze handarbeiders de machinale productie beconcurrerd, vaak met succes. Steenmakers in de Rupelstreek haalden gemiddelde productiecijfers van 5 à 6000 stenen per dag, pannenmakers 1800 tot 2000 pannen per dag. Die onmenselijke aantallen werden nergens anders gehaald noch benaderd. Deze cijfers zijn afkomstig uit de boekjes van Verstrepen en berusten op realiteit en niet meer op niet te controleren gegevens uit de oral history. Op sommige lange dagen in de zomer kon een goede steenmaker te Niel en Boom meer dan 8000 stenen, ja tot 10.000 stenen maken per dag, dat is zo'n 500 per uur of 8 per minuut. Zeker bij het begin van de mechanisatie konden de machines hier niet tegen op. De pannenmaker had daarentegen een veel fragieler werk. Het maken van een Boomse golfpan was echte specialistenarbeid. Niet iedereen kreeg dit onder de knie. Dat werk werd dan ook goed betaald, soms zelfs beter dan de meestergast. De tegelsnijder werkte aan een vergelijkbaar tempo. Deze drie producenten werkten met een ploeg rond zich die deeltaken uitvoerden. Deze helpers stonden eveneens onder zware tijdsdruk.

B. Het winterwerk

Niettegenstaande de steenbakkerij een uitgesproken seizoenbedrijf was, werd er toch gedurende heel het jaar gewerkt. Eerst moest er na het stilvallen van de productie - voornamelijk omwille van de vorst - vanaf einde oktober of begin november veel onderhoudswerk verricht worden. De stokers konden nog doorwerken tot het eindejaar, maar de andere volwassen mannen moesten de klei gaan uitgraven in de put of groeve voor het seizoen nadien.

Na het ruimen van de zwarte bovengrond en de zavel, kon worden begonnen met het afsteken van de potaarde. Dit werd gedaan met een ijzeren steekschup. Elk plakje moest afzonderlijk in de put gegooid worden. Er mocht niet in boeken gestoken worden, dit wil zeggen dat de plakjes klei langs één zijde nog aan elkaar hingen als de bladen in een boek. Als alle plakjes mooi los waren, dan gebeurde bij het afsteken al een eerste grove mengeling van de klei. Vrouwen en kinderen waren hiervan ontslagen. Dit werk was bijzonder zwaar, en de controle van de baas was enorm streng: er werd precies gemeten hoeveel er werd afgegraven, en per meter diepte moesten de mannen het vereiste aantal spetten of spadesteken halen. De groeve zag eruit als een getrapte helling, de weeg of oever genaamd. De plaats van waarop men afgroef, was de bank, een strook van ongeveer één meter breedte, die de arbeiders systematisch onder zich weggroeven.

Van bij het uitgraven vond er een tweedeling plaats, die verder het hele productieproces door bleef bestaan. Voor de baksteen werd de uitgegraven klei vermagerd met zavel (het verzavelen van de steenaarde). Voor tegels en dakpannen werd de vetste klei geselecteerd, die onvermengd op hopen bleef liggen rotten.

Op het einde van de winter herbegon de zomeractiviteit: de aarde moest voorberekt worden. Voor de steenaarde werd dit gedaan door de aardemaker, voor de pan- en plaveiaarde werd de rospotaardemolen gebruikt.

C. De steenproductie

Tijdens de winter was de steenaarde afgegraven en vermengd met zavel. Iets vroeger dan de steenmaker, begon de aardemaker met de voorbereking van de steenaarde. In de put groef hij de potaardeberg af, vermengde de aarde met water tot ze zeer smeug was en klaar om te bewerken. De aardelader laadde deze bewerkte aarde vervolgens op de wagon, die getrokken door een paard, naar de plaats geleid werd door de voerman. De plaats of droogplaats was het terrein waar de steenmakersploegen werkten (gewoonlijk twee). Dit terrein was zorgvuldig geëgaliseerd en bezand. De aardelasser laadde daar de vereiste hoeveelheden steenaarde af op regelmatige afstanden van elkaar. De steenmaker werkte aan een tafel die, naarmate zijn werk vorderde, verplaatst moest worden. Telkens de steenmaker een klot klei tot een steen had geslagen in de houten vorm, werd deze in de vorm overgenomen door een afdrager, die de gevormde steen te drogen legde op de plaats. Het te drogen leggen ging gepaard met een beweging van de houten vorm op de bramen die aan de steen gevormd werden bij het uit de vorm glijden van de steen. Dit was het neersteken.

De groene stenen bleven enkele dagen in de open lucht drogen. Om egaal te drogen, werden de stenen naderhand opgetrokken en gewend, vooraleer ze door de tegenlader op wagens werden geladen om in de droogloodsen voor langere tijd te kunnen drogen, afgeschermd van de regen maar niet van de wind. Daartoe werden de stenen in hagen gestapeld. Dit werd gewoonlijk door vrouwen, de gammers, gedaan. Zij gamden de steen langs de beide zijden van de droogloods, op zulkdanige wijze dat de wind er doorheen kon spelen (zigzag

12. De steenmakersploeg rust even voor een foto-opname. De arbeiders werkten allemaal blottoets. Bij het afdragen werd tevens bijgehouden hoeveel men had gewerkt. Bij deze ploeg legde men om de twintig rijen een of twee talstenen dwars. Daartussenin lag "een duust steen". De productie werd verder gerekend in "een schip steen", te Niel waren dit 12.500, te Boom 13.000 stenen (Fotoarchief EMABB).

13. Steen "uitdoen" is het oprapen, wegvoeren en gammen van de afgedragen stenen. De gammer die met de wagen wegrijdt, wordt hier geholpen door een meisje, waarschijnlijk haar dochter, die hielp omdat ze blijkbaar niet naar school moest (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 5059).

met voldoende ruimte ertussen). De hagen of gammen werden zo hoog gestapeld als de gammers konden reiken. Bij plaatstekort werd er opgegamd: dan bediende men zich van een lege kruiwagen om op te staan en de stenen zodoende nog een armshoogte hoger te kunnen stapelen. Na een voldoende lange droogperiode kon het goed gebakken worden in de oven.

D. De pannenmakerij

Wat de pan- en plaveiproductie betrof, werd de vette klei, onvermengd, met de spade gestikt in de omgeving van de respotaardemolen. Deze voorbereidende bewerking maakte van de potaarde een veel kleveriger massa. Vervolgens werd de bewerkte aarde gemalen in de molen door de molenman. Deze werd geholpen door de uitdrager, die onderaan de molen de grote hompen klei, kloeten genaamd, opving en op stapels legde. Deze kloeten werden vervolgens door de voerman op een wagen geladen, om te vervoeren naar de pannenmakers of de tegelsnijders, naargelang er dakpannen of plaveien van dienden gemaakt te worden.

Bij de pannenmaker werkten gewoonlijk twee vrouwen: de walker en de inslager. De walker behandelde de kloeten die van de molen kwamen, sneed deze in vier stukken en maakte ze tot een platte ronde schijf, de walk. Vervolgens sneed zij de walk in tweeën en legde ze op de walkbank. De inslager vormde de gewalkte klei in een ijzeren vormraam tot een plaat, die uiteindelijk door de pannenmaker werd overgenomen. Deze had een pannenbak, waarmee hij de kleiplaat hol kon maken en aan één zijde ombuigen: de zogenaamde krol. In een uitsparing kon hij de neus, waarmee de pan achteraf aan de daklat kon gehan-

14. In het molenhuis van de respotaardemolen. Links de "inlegger" met de "houten schup" en een "dop", rechts in de "molenput" de "uitdrager", die de "kloeten" of "stuiken" "uitdroeg" (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 5085).

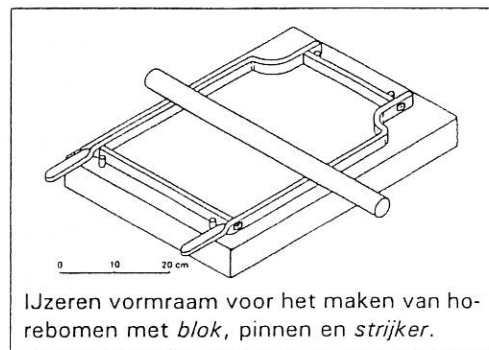
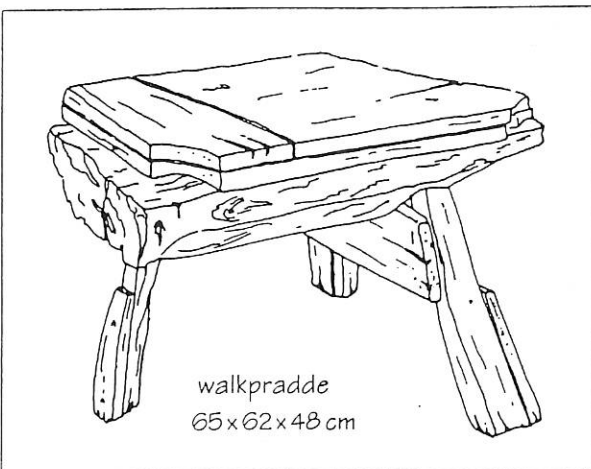
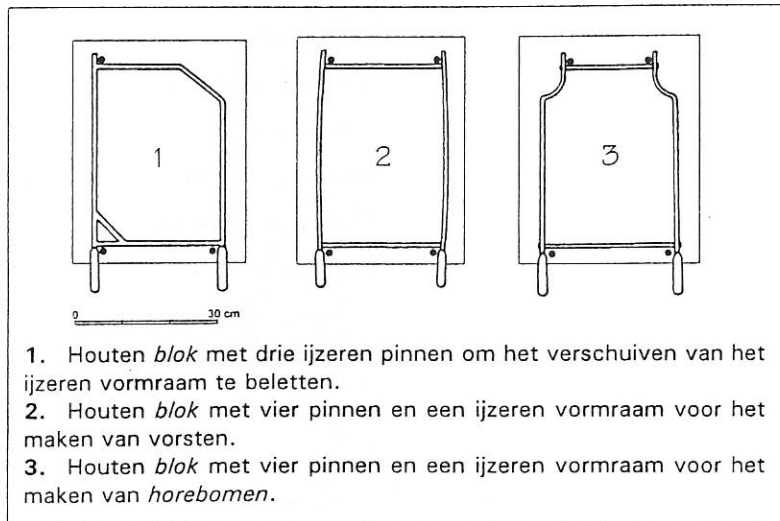
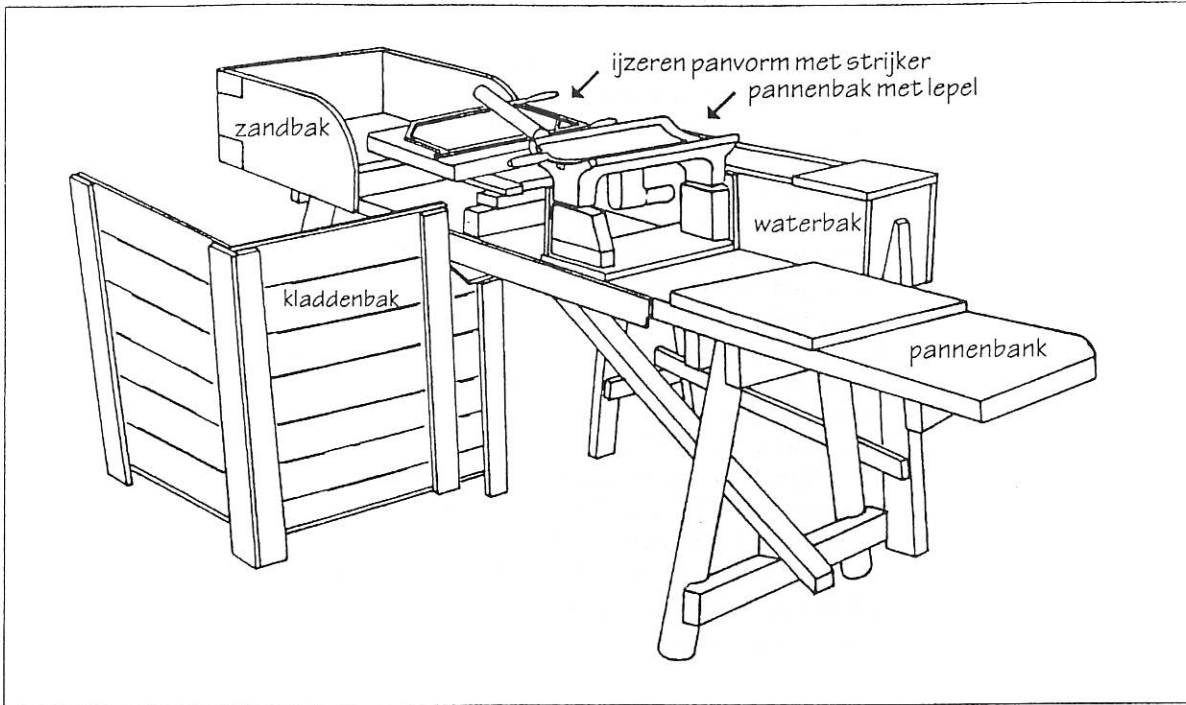

15. Een wagon geladen met "stuiken" of "kloeten" op weg naar de tegelsnijder of de pannenmaker, waar ze eerst werden voorbehandeld door de walker en de inslager voor de pannenmaker of door de vormes voor de snijder (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 5087).

16. De volledige pannenmakersploeg aan het werk. Rechts de walker, in het midden achteraan de inslager, met de klaargemaakte walken op de walkbank aan haar zijde, en links in de schaduw van de pannenblokken de pannenmaker. Bemerkt de rieten matten waarmee op de warme dagen of met harde wind het gevormde goed beschermd werd (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 5096).

gen worden, uitduwen, en met wat overtollige klei verstevigen. Vervolgens moest hij de gevormde pan met de pannenbak omdraaien over een houten lepel. De pannenbak werd eraf genomen en de verse dakpan werd met de lepel in de pannenblok te drogen gelegd. Dit wegsteken vergde enige behendigheid, want indien dit niet zorgvuldig genoeg gebeurde, dan zakte de dakpan ineen en verloor zij haar zo belangrijke golfvorm. Gewoonlijk waren er twee pannenmakersploegen op een traditioneel bedrijf: één maakte grote pannen, de ander kleine. De gevormde, ongebakken pannen bleven drogen in de pannenblokken. Dit waren primitief opgestapelde planken, met net voldoende plaatsruimte ertussenin om een golfpan te kunnen wegsteken. Na het droogproces kwam de pannenuittrekker de pannen uit de blokken halen om ze met de kruiwagen naar de oven te voeren.

E. Het plaveimaken

Zoals er een grote en een kleine pannenmaker was, was er op een traditioneel houtovenbedrijf een grote en een kleine tegelsnijder. Bij elke plaveimaker of tegelsnijder werkten twee vrouwen die de tegels voorvormden (vormessen). Zij namen de kloet, die door de voerman tot bij hun ploeg gebracht was, en plaatsten deze in zijn geheel in een vormraam, waarna de kloet erboven werd afgesneden bij middel van een ijzeren draad. Hierdoor ontstonden kleiplaten van een welbepaalde dikte. Zoals de bakstenen werden deze kleiplaten in de open lucht gedroogd op de plaats. Daartoe werden ze verticaal tegen elkaar geschrant. Om ze egaal te laten drogen werden ze ook gewenteld. Dit werk heette "de plaats doen", en gebeurde gezamenlijk door vormessen en snijder. De voldoende gedroogde platen (waarbij de grootste krimp reeds voorbij was, deze beoordeling was een aspect van het vakmanschap van de snijder) werden dan door de kleine of grote snijder vlak geslagen met de slaag en vervolgens met een snijmal tot op het gewenste formaat gesneden: 9 duim in het vierkant of kerksteen (20 à 22 cm), 7 duim of dobbelen brede (14 à 16 cm), 6 duim of enkelen brede (12 à 14 cm), 5 duim of gewone plavei (10 à 12 cm). Met de kruiwagen werden ze naar de plaveiloodsen gereden om verder te drogen. Zoals bij de bakstenen heette dit "het goed uitdoen".

166.

2. October 1870.

Hiermee bevestigt de heer J. J. van der
 Veurden dat op half October een
 -strander in dienst te treden al het
 noodig winterwerk helpen te doen vanden
 gheheele toekomende zomer van Frisjes te
 werken op N: 15 zoo als volgt:
 Hersloten drie jaeren per seizoen
 Sobelenbreuk twee jaers ief
 Enkelbreude een. H: vijftig ief
 plavei en slompen een jaer
 Hierin is begrepen het uitdoen van
 Eeningemelde goederen. Verlettende door
 de ons leenschap zal hij een list lictel
 van vijf jaers en het bedruwen goed
 voor zijn verheering. Alle onvoorgen
 vooral aanleiking gevende tot staken
 der werken en onafhankelijk de
 goederen wil des meesters verbreukt
 alle verbintenis van eursel ge
 getuigen. De verbrander
 J. J. van der Veurden

7

18. Contract van een plaveimaker: de diverse soorten tegels worden opgesomd inclusief de klompen voor de haarden (GRAV).

Naast de vierkante tegels, maakten de snijders ook nog kleine klompekens en roostersteen, een groter type langwerpige plavei, dat vaak in kelders werd gebruikt.

F. Het stoken

De houtoven werd op een zeer speciale manier ingestapeld. Men noemde dit de ovens aanvoeren. Dit gebeurde met kruiwagens. Dan werd er ingezet: eerst de stenen waarmee de beschermende voet werd gemaakt, met de nodige uitsparingen voor de stookkanalen, daarop de pannen, verticaal, vervolgens de tegels in verschillende formaten en bovenaan eventueel nog haardsteentjes, die dus door de tegelsnijder werden gemaakt en niet door een steenmaker.

Het stoken van de houtoven gebeurde tot in de tweede helft van de 19de eeuw met mastenhout. Daarna werd er eveneens overgeschakeld op steenkool. Bovenaan de oven was een gewelf waarlangs de rook kon ontsnappen. De houtoven had dus geen schouw, en de rook kon nog al eens voor overlast zorgen in de omgeving. Het voordeel van dit oventype was dat men hem kon "ver-smachten" om het goed te smoren. Daarbij werden alle kieren van de ovendeur dichtgeplakt met klei en de stookgaten werden volgestopt met nat elzenhout. Hierbij ontstond er een enorme rookontwikkeling en de oven werd bovenaan afgekoeld met water, dat tevens de oven bovenaan luchtdicht afsloot. Het uiteindelijke resultaat was dat het gestookte goed een mooie blauwe kleur had. Daardoor kon men vloeren leggen met een schakering, en vooral de blauwe pannen waren erg in trek omdat zij dezelfde kleur hadden als de leisteen van slijke gebouwen. Blauwe pannen gaven aan de houtoven een serieuze meer-waarde.

Zoals hoger gezegd werd de houtoven gestookt gedurende een periode van ongeveer twee dagen. De grote stoker bleef nagenoeg de gehele tijd op zijn post. Hij werd bijgestaan door enkele helpers, soms dezelfde als diegenen die in- en uitzetten. Na het stoken werd er zo snel mogelijk begonnen met het uitzetten, want elk tijdverlies betekende productieverlies. De uitzetters namen de tegels, pannen en stenen uit de oven met de hand op het moment dat ze nog enorm heet waren. Met de kruiwagen werd vervolgens de voorraad gestapeld op de steenkade, klaar om naderhand, als er bestellingen waren, op de schepen te worden geladen. Dit was het scheeprijden, dat ook vaak door vrouwen werd gedaan. Dit werk was veel moeilijker bij hoog en laag tij: dan moesten de kruiwagens omhoog geduwd worden of in het naar beneden rijden, zorgvuldig tegengehouden worden (zoniet donderde de kruiwagen met zijn lading in het ruim van het schip).

Houtovens werden met twee of drie naast elkaar gebouwd. Zo kon men de eerste al uitzetten terwijl de tweede in volle werking was en de derde werd ingezet. Op die manier slaagde men erin de Rupelstreek in zonder onderbreking te produceren.

De klampoven, zo typisch voor Hemiksem, werd opgebouwd als een veldoven. Vanaf het gebruik van de steenkool werd de stapel te bakken stenen gemengd met brandstof: onderaan telkens een laag stenen, vervolgens een laag kolen. Dit waren magere kolen en naarmate de stapel hoger werd, gebruikte men kleine antraciet, dat na het bakken zo'n typische witte sporen achterliet.

Slotwoord

Dit overzicht van de steen- en pannenbakkerij in de Rupelstreek stopt ongeveer omstreeks 1914. Op dat moment begon de mechanisering ook aan de Rupel een overwegende invloed te krijgen. De steenpersen, ringovens en dergelijke moesten de steeds hardnekkiger concurrentie van de nieuwe kleiwinningsgebieden het hoofd bieden. Tegenover de gelijkaardige producten slaagden de bedrijven aan de boorden van de Rupel daar nog vrij goed in. Nieuwe bouwmaterialen als beton, prefab, snelbouwstenen waren echter zoveel goedkoper, dat vele bedrijven met hun kenmerkende personeelsintensiteit het niet konden houden. Schaalvergroting en fusies waren vaak maar lapmiddelen om het bestaan nog een beetje te rekken. Een vijftal bedrijven is momenteel nog in werking, twee te Niel en Rumst en één te Boom. Deze laatste werkt nog op de meest traditionele manier en gebruikt nog steeds de oude houtovens voor het maken van de zeer zeldzaam geworden rode en blauwe plaveien.

Wij zijn ons ervan bewust dat vele aspecten niet aan bod zijn gekomen. We vonden het echter belangrijker de reële sociale situatie van de arbeider te schetsen, dan de sociale strijd waarover al zoveel verteld is in andere publicaties. Ook het tot in het uiterste aantonen van de slavenarbeid leek ons veel minder interessant dan het organogram dat we hierbij publiceren. Deze ontleding van de kleinijverheid in de Rupelstreek was voorheen nog nooit gebeurd, omdat er de gegevens niet voor waren. Toevallige omstandigheden, zoals de ontdekking van het archief Verstrepen en enkele cruciale interviews maakten dit mogelijk. Voor de andere zaken verwijzen we naar de publicatie *Het Wiel*, tijdschrift voor de geschiedenis van de Rupelstreek en Klein-Brabant, waarin gedetailleerde bijdragen over de Rupeliaanse steenbakkerij verschijnen sinds 1991.

Hans Rombaut en Paul De Niel
p.a. Geschiedkundige kring "Het Wiel"
Dorpstraat 33
2845 Niel

Bijlage 1: Productiecijfers op steenbakkerij Verstrepn nr. 14 in 1877 voor de pannenmakers en de steenmakers

L. J. Steenm. (stapen) steenmakers		L. J. Steenm. pannenmakers		Ch. J. Dombeg. pannenmakers	
1877	1878	1877	1878	1877	1878
April 14	14	April 1	1	April 2	1
" 15	15	" 2	2	" 3	2
" 16	16	" 3	3	" 4	3
" 17	17	" 4	4	" 5	4
" 18	18	" 5	5	" 6	5
" 19	19	" 6	6	" 7	6
" 20	20	" 7	7	" 8	7
" 21	21	" 8	8	" 9	8
" 22	22	" 9	9	" 10	9
" 23	23	" 10	10	" 11	10
" 24	24	" 11	11	" 12	11
" 25	25	" 12	12	" 13	12
" 26	26	" 13	13	" 14	13
" 27	27	" 14	14	" 15	14
" 28	28	" 15	15	" 16	15
" 29	29	" 16	16	" 17	16
" 30	30	" 17	17	" 18	17
Mei 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13	" 30	30	" 31	30
" 14	14	" 31	31	" 1	31
" 15	15	" 1	1	" 2	1
" 16	16	" 2	2	" 3	2
" 17	17	" 3	3	" 4	3
" 18	18	" 4	4	" 5	4
" 19	19	" 5	5	" 6	5
" 20	20	" 6	6	" 7	6
" 21	21	" 7	7	" 8	7
" 22	22	" 8	8	" 9	8
" 23	23	" 9	9	" 10	9
" 24	24	" 10	10	" 11	10
" 25	25	" 11	11	" 12	11
" 26	26	" 12	12	" 13	12
" 27	27	" 13	13	" 14	13
" 28	28	" 14	14	" 15	14
" 29	29	" 15	15	" 16	15
" 30	30	" 16	16	" 17	16
" 31	31	" 17	17	" 18	17
Junij 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13	" 30	30	" 31	30
" 14	14	" 31	31	" 1	31
" 15	15	" 1	1	" 2	1
" 16	16	" 2	2	" 3	2
" 17	17	" 3	3	" 4	3
" 18	18	" 4	4	" 5	4
" 19	19	" 5	5	" 6	5
" 20	20	" 6	6	" 7	6
" 21	21	" 7	7	" 8	7
" 22	22	" 8	8	" 9	8
" 23	23	" 9	9	" 10	9
" 24	24	" 10	10	" 11	10
" 25	25	" 11	11	" 12	11
" 26	26	" 12	12	" 13	12
" 27	27	" 13	13	" 14	13
" 28	28	" 14	14	" 15	14
" 29	29	" 15	15	" 16	15
" 30	30	" 16	16	" 17	16
" 31	31	" 17	17	" 18	17
Aug. 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13	" 30	30	" 31	30
" 14	14	" 31	31	" 1	31
" 15	15	" 1	1	" 2	1
" 16	16	" 2	2	" 3	2
" 17	17	" 3	3	" 4	3
" 18	18	" 4	4	" 5	4
" 19	19	" 5	5	" 6	5
" 20	20	" 6	6	" 7	6
" 21	21	" 7	7	" 8	7
" 22	22	" 8	8	" 9	8
" 23	23	" 9	9	" 10	9
" 24	24	" 10	10	" 11	10
" 25	25	" 11	11	" 12	11
" 26	26	" 12	12	" 13	12
" 27	27	" 13	13	" 14	13
" 28	28	" 14	14	" 15	14
" 29	29	" 15	15	" 16	15
" 30	30	" 16	16	" 17	16
" 31	31	" 17	17	" 18	17
Sept. 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13	" 30	30	" 31	30
" 14	14	" 31	31	" 1	31
" 15	15	" 1	1	" 2	1
" 16	16	" 2	2	" 3	2
" 17	17	" 3	3	" 4	3
" 18	18	" 4	4	" 5	4
" 19	19	" 5	5	" 6	5
" 20	20	" 6	6	" 7	6
" 21	21	" 7	7	" 8	7
" 22	22	" 8	8	" 9	8
" 23	23	" 9	9	" 10	9
" 24	24	" 10	10	" 11	10
" 25	25	" 11	11	" 12	11
" 26	26	" 12	12	" 13	12
" 27	27	" 13	13	" 14	13
" 28	28	" 14	14	" 15	14
" 29	29	" 15	15	" 16	15
" 30	30	" 16	16	" 17	16
" 31	31	" 17	17	" 18	17
Oct. 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13	" 30	30	" 31	30
" 14	14	" 31	31	" 1	31
" 15	15	" 1	1	" 2	1
" 16	16	" 2	2	" 3	2
" 17	17	" 3	3	" 4	3
" 18	18	" 4	4	" 5	4
" 19	19	" 5	5	" 6	5
" 20	20	" 6	6	" 7	6
" 21	21	" 7	7	" 8	7
" 22	22	" 8	8	" 9	8
" 23	23	" 9	9	" 10	9
" 24	24	" 10	10	" 11	10
" 25	25	" 11	11	" 12	11
" 26	26	" 12	12	" 13	12
" 27	27	" 13	13	" 14	13
" 28	28	" 14	14	" 15	14
" 29	29	" 15	15	" 16	15
" 30	30	" 16	16	" 17	16
" 31	31	" 17	17	" 18	17
Nov. 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13	" 30	30	" 31	30
" 14	14	" 31	31	" 1	31
" 15	15	" 1	1	" 2	1
" 16	16	" 2	2	" 3	2
" 17	17	" 3	3	" 4	3
" 18	18	" 4	4	" 5	4
" 19	19	" 5	5	" 6	5
" 20	20	" 6	6	" 7	6
" 21	21	" 7	7	" 8	7
" 22	22	" 8	8	" 9	8
" 23	23	" 9	9	" 10	9
" 24	24	" 10	10	" 11	10
" 25	25	" 11	11	" 12	11
" 26	26	" 12	12	" 13	12
" 27	27	" 13	13	" 14	13
" 28	28	" 14	14	" 15	14
" 29	29	" 15	15	" 16	15
" 30	30	" 16	16	" 17	16
" 31	31	" 17	17	" 18	17
Dec. 1	1	" 18	18	" 19	18
" 2	2	" 19	19	" 20	19
" 3	3	" 20	20	" 21	20
" 4	4	" 21	21	" 22	21
" 5	5	" 22	22	" 23	22
" 6	6	" 23	23	" 24	23
" 7	7	" 24	24	" 25	24
" 8	8	" 25	25	" 26	25
" 9	9	" 26	26	" 27	26
" 10	10	" 27	27	" 28	27
" 11	11	" 28	28	" 29	28
" 12	12	" 29	29	" 30	29
" 13	13				

**Bijlage 2: Gemiddelde productiecijfers van 1863 tot 1889 op basis
van de boekhouding van Emiel Verstrepn**

STEENBAKKERIJ VERSTREPEN NR.14					
	STEENMAKER	AANTAL DAGEN GEWERKT	AANTAL GEVORMDE STEEN	GEMIDDELD GEVORMD PER DAG	JAARPRODUKTIE
1863	Devos	152	831.000	5467	
	E. Cop	154	759.353	4931	1.590.353
1864	Raeymaekers	151	689.700	4568	
	Wuyts	152	647.450	4260	1.337.150
1865	P. Wuyts	149	746.000	5007	
	A. Wuyts	149	693.500	4654	1.439.500
1866	P. Wuyts	155	715.000	4613	
	A. Wuyts	153	754.000	4923	1.469.000
1867	Roelandts	143	734.112	5134	
	A. Wuyts	142	672.250	4734	1.406.362
1868	Roelandts	162	883.850	5456	
	A. Wuyts	152	739.800	4867	1.623.650
1869	Roelandts	148	793.000	5358	
	P. Wuyts	162	781.300	4823	1.574.300
1870	Roelandts	149	807.500	5419	
	P. Wuyts	150	705.250	4702	1.512.750
1871	Roelandts	128	728.000	5688	
	P. Wuyts	130	650.000	5000	1.378.000
1872	Roelandts	158	789.000	4994	
	P. Wuyts	159	704.500	4431	1.493.500
1873	Roelandts	157	781.800	4980	
	P. Wuyts	156	718.500	4606	1.500.300
1874	Roelandts	140	772.150	5515	
	P. Wuyts	142	687.600	4842	1.459.750
1875	Roelandts	152	832.000	5474	
	Wuyts	148	631.500	4267	1.463.500
1876	Roelandts	157	809.650	5157	
	Wuyts	149	650.000	4362	1.459.650
1877	Roelandts	140	689.000	4921	
	Wuyts	151	624.000	4132	
	Groene	16	78.000	4875	1.391.000
1878	Roelandts	154	812.750	5278	
	Wuyts	154	650.600	4225	1.463.350
1879	Roelandts	145	742.902	5123	
	Wuyts	146	590.700	4046	1.333.602
1880	Roelandts	142	775.500	5461	
	Wuyts	134	581.000	4336	
	Groene	12	41.000	3417	1.397.500
1881	Roelandts	149	763.650	5125	
	Brootaerts	147	714.800	4863	1.478.450
1882	Roelandts	159	799.600	5029	
	Brootaerts	164	757.000	4616	1.556.600
1883	Roelandts	150	775.950	5173	
	Brootaerts	124	751.600	6061	1.527.550
1884	Roelandts	147	796.700	5420	
	Brootaerts	146	836.900	5732	1.633.600
1885	Roelandts	146	770.250	5276	
	Brootaerts	144	737.400	5121	1.507.650
1886	Roelandts	149	795.600	5340	
	Brootaerts	149	824.750	5535	1.620.350
1887	Roelandts	146	771.400	5284	
	Brootaerts	147	788.850	5366	1.560.250
1888	Roelandts	145	717.200	4946	
	Brootaerts	145	718.850	4958	1.436.050
1889	Roelandts	141	744.850	5283	
	Brootaerts	135	732.400	5425	1.477.250

GRAV., katernen: "Arbeidslonen"

Een halve eeuw baksteenproductie te Wilskerke: een verkennend onderzoek

Uit de klei van de polders achter de duinen werden er in de loop der tijden heel wat bakstenen gebakken. Reusachtige hoeveelheden van dergelijke stenen droegen bij tot de toeristische uitbouw van de kust. De steenbakkerij van Wilskerke is maar één voorbeeld uit een lange rij. Een bestaansgeschiedenis van een halve eeuw verdient zeker enige aandacht, maar omdat de bronnen niet helemaal toereikend zijn, beperkt dit artikel zich tot een verkennend onderzoek.

In 1905 stelde de Oostendse ondernemer Leon Kesteloot een dossier op om een steenbakkerij te Wilskerke op te starten op gronden van baron de Crombrugge de Looringhe Matthieu (1). Tijdens datzelfde jaar vroeg deze ondernemer om ook een stoommachine, die hij had gekocht van een Oostends aannemersbedrijf, op zijn naam te registreren (2). Het zal wellicht met het oog op het exploiteren van deze steenbakkerij geweest zijn dat Kesteloot zich dit modern apparaat aanschafte.

(1) Middelkerke, Gemeentearchief (GAM), Wilskerke, Hinderlijke Inrichtingen, Dossier Leon Kesteloot - Steenbakkerij, 1911. Hierin vermelding van een dossier van 1905 dat evenwel niet bewaard bleef; ook niet binnen het Provinciaal Archief. (2) Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Gevaarlijke bedrijven, Dossier Leon Kesteloot - Stoommachine, 1905.

1. Beginnende mechanisatie in de baksteenproductie, het snijden van de klei gebeurde voortaan met deze machine. Let op de vrij jonge leeftijd van één van de medewerkers (Foto Roger Deschacht.).

Reeds in 1911 diende deze ondernemer opnieuw een aanvraag in bij het plaatselijk gemeentebestuur om bij de bestaande steenbakkerij een verblijf voor de werklieden te bouwen en een gasmotor te plaatsen (3). Uit deze aanvraag blijkt dat de werklieden tijdens het baksteenseizoen ter plaatse bleven overnachten en dat er reeds een eerste schuchtere aanzet tot mechanisatie gegeven werd. Het was de brandersploeg die ter plekke overnachtte omdat het bakproces niet mocht stilvallen, zoniet zou de partij verloren gaan.

Leon Kesteloot woonde in Oostende waar hij in de Leffingestraat een verkooppunt van bakstenen had. Hij noemde zichzelf "Briquetier te Middelkerke", wat waarschijnlijk als een kleine verdraaiing van de waarheid dient beschouwd te worden want zijn steenbakkerij lag effectief op het grondgebied van Wilskerke. In Middelkerke zelf bezat hij immers geen steenbakkerij.

Kort voor of kort na de Eerste Wereldoorlog werd de steenbakkerij van Kesteloot overgenomen door de associatie Alfons Dewulf, een brouwer, en diens neef Amaat Van Wallegghem (4), een geneesheer. Beiden waren notabelen uit de aanpalende gemeente Middelkerke.

Over het produceren van de bakstenen tijdens het Interbellum is de getuigenis van Jerôme Deschacht zeer boeiend (5):

In de putten werd de klei door 4 man met behulp van een spade uitgestoken en op de "barlings" geladen. Telkens werden 6 barlings door een boerenpaard over de rails naar het fabricagekot getrokken.

Daar werd de klei in een primitief machien gegoten, gemalen, gekneed en met water vermengd, vervolgens in een vorm geduwd en door een goot naar de snijder afgevoerd. Hier kregen de rauwe brieken hun juiste grootte.

De planken met de brieken werden op kruiwagens geladen en naar de droogplaatsen of "hagebedden" gebracht, afgedekt met vlaken van roggestro, alwaar ze na verloop van een viertal weken draaien en keren om te drogen, klaar waren om gebakken te worden in de "buitenoven".

...

In totaal werden er per jaar 6 ovens gebrand van 60 lagen hoog, zijnde 800.000 bakstenen per oven, of een totaal van 4.800.000 brieken.

...

De brandersploeg woonde en sliep in de barakken op het werk. Het branden duurde ongeveer 21 dagen, de zondagen inbegrepen.

De steenbakkerij verschoof mettertijd op en liet afgegraven terreinen achter. Voor deze kleiputten had de eigenaar, baron de Crombrugge, een handige tweede bestemming gevonden: hij liet er afval in storten. Helaas voor hem waren er klachten over reukhinder en de burgemeester van Wilskerke liet in 1924 de exploitatie stilleggen. Hierop reageerde de eigenaar met de argumenten dat hij in de toekomst het gestorte afval zou laten afdekken met een laag aarde en dat hij verder van de bewoning zou storten (6).

Tijdens het Interbellum werd het gemeentebestuur van Wilskerke zich bewust dat de steenbakkerij een winstgevende onderneming was en besloot het deze activiteit te belasten om de wederopbouw te kunnen financieren. De belasting heette officieel "gemeentebelasting op het tewerkgestelde personeel in de nijverheidsgerichten". In 1922 betaalde de steenbakkerij dienaangaande de som van 1.860 frank belasting omdat ze maar liefst 62 mensen tewerkstelde (7).

Van de jaren 1932 en 1934 bleven de lijsten met de arbeiders binnen de steenbakkerij bewaard en die lijsten leveren boeiende conclusies op (8). Vooreerst kon de leeftijd van de werknemers enorm verschillen: tussen de jongste werknemer en de oudste arbeidskracht lag een verschil van bijna 60 jaar. Daarnaast valt het op dat deze nijverheid heel wat mensen tewerkstelde: in 1932 waren er dat maar liefst 69! Bovendien was ook de geografische herkomst van de arbeiders

(3) GAM, Wilskerke, Hinderlijke Inrichtingen, Dossier Leon Kesteloot - Steenbakkerij, 1911.

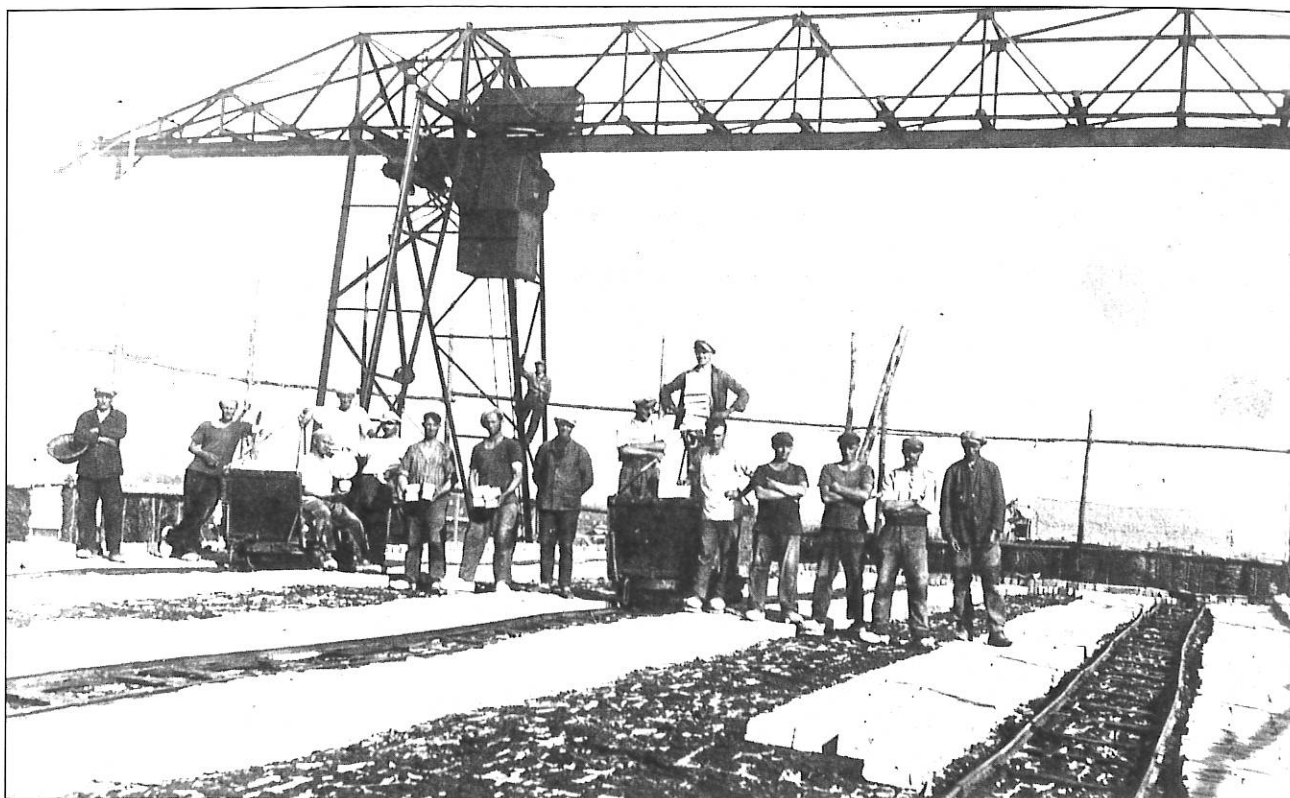
(4) Zie: G. Mehuys en C. Van Troostenberghe, "Aimé Van Wallegghem", *Graningate*, 14 (1994) p. 1-22.

(5) J. Deschacht, *Hoe het vroeger was op de steenbakkerij*, gestencilde tekst (S.I., s.a.); ook overgenomen in: G. Bloes, "Steenoven Dewulf en Vanwallegghem te Wilskerke", *Graningate*, 7 (1987) p. 94-98.

(6) GAM, Wilskerke, Steenbakkerijen, Brief 1924 i.v.m. gebruik terrein steenbakkerijen voor vuilnisbelt.

(7) GAM, Wilskerke, Belastingdossier op drijfkracht en tewerkgesteld personeel, 1922-1959.

(8) GAM, Wilskerke, Steenbakkerijen, Personeel Dewulf en Van Wallegghem, 1932 en 1934.

2. De brandersploeg poseert eventjes voor deze foto terwijl men de oven opbouwt (foto Roger Deschacht).

der zeer divers. Er waren heel wat mensen afkomstig uit Wilskerke en buurgemeente Middelkerke; de rest kwam van verschillende landelijke gemeenten zoals Oudenburg, Eernegem, Koekelare. Het waren vooral mensen uit het Houtland die de brandploeg vormden. 's Maandags kwamen zij toe met de fiets om er zes dagen te blijven en we vermoeden dat deze ploegen rondtrokken en de ovens in diverse steenbakkerijen verzorgden.

In 1934 en 1935 bleef de gemeentebelasting gehandhaafd, maar werd vanaf toen duidelijk "belasting op het personeel der steenbakkerijen" genoemd. Uit de belastingsrollen bleek dat de steenbakkerij die jaren respectievelijk 39 en 50 mensen tewerkstelde. In 1941 wou men nogmaals deze belasting invoeren, maar aangezien de steenbakkerij van Wilskerke stillag, had de belasting geen zin en werd er voorlopig van afgezien. Het duurde tot 1949 vooraleer de steenbakkerij opnieuw werd opgestart. Om de uitbating mogelijk te maken werd de firma omgevormd tot een naamloze vennootschap onder de naam "Steenbakkerij Van Wallegem en Co" (9).

Na enkele jaren werd de belasting op het personeel door het gemeentebestuur opnieuw ingesteld. In 1957 waren er nog amper vijftien werklieden aan de slag en om het verlies van inkomsten te compenseren, besloot het gemeentebestuur een bijkomende belasting te leggen op de gebruikte motoren. De steenbakkerij die er maar liefst drie benutte, moest op die manier weer betalen. Uit deze combinatie van belastingen wordt duidelijk dat stilaan een aantal menselijke taken overgenomen werden door machines. Het hoogtepunt van de steenbakkerij was echter voorbij en na enige tijd werd de uitbating overgenomen door de firma Verhelst uit Oudenburg om kort nadien stilgezet te worden.

(9) GAM, Wilskerke, Hinderlijke Inrichtingen, Steenbakkerij Van Wallegem, 1949.

Dit beperkt onderzoek leert dat deze nijverheid binnen het anders industrieloze Wilskerke een belangrijke plaats innam. Het gemeentebestuur wou duidelijk een deel van de winsten opstrijken en hief daarom belastingen. Eerst werd die belasting gelegd op het aantal werklieden binnen het bedrijf, maar toen de

mechanisatie zich doorzette, werd ook belasting geheven op het aantal motoren. De overheid paste zich duidelijk aan de gewijzigde omstandigheden aan. Die belasting en - zo ze bewaard zijn - de bijgaande telbladen van het personeel zijn uiteraard onverhoopte bronnen om de tewerkstelling binnen dergelijke nijverheid te volgen. Die bron is uitermate geschikt om de ontbrekende bedrijfsarchieven enigszins te vervangen.

Het is duidelijk dat, gelet op de gigantische jaarproductie, de "brieken" van Wilskerke voor een groot stuk hebben bijgedragen tot de bouwactiviteit in de kuststreek en mede daardoor aan de toeristische ontplooiing. Eigenlijk heeft de uitbouw van het kusttoerisme op een onverwachte wijze de polderstreek gehavend. De baksteenproductie in Wilskerke putte de gronden uit, maar om aan de verlaten kleiputten een tweede bestemming te geven, werd toen blijkbaar al gedacht aan het storten van afval, dat op zijn beurt misschien afkomstig was van de toeristen in Middelkerke. De baksteenproductie in het hinterland stond dus op dubbele wijze in functie van het toerisme!

3. Op het einde van het bestaan van de steenbakkerij werd volop gebruik gemaakt van vrachtwagens om de productie tot bij de klant te brengen (Foto Roger Deschacht).

Staat der werklieden gebezigd gedurende de maand mei 1932 op de steenbakkerij van Mr. Dewulf-Vanwalleghem - Middelkerke

<i>Naam</i>	<i>Geboortedatum</i>	<i>Woonst</i>
1) D. Charles	05/06/1858	Middelkerke
2) D. Gustaaf	11/11/1889	Wilskerke
3) B. Thomas	01/08/1864	Wilskerke
4) S. Jerome	30/07/1876	Wilskerke
5) D. Camille	29/12/1895	Wilskerke
6) D. Jerome	02/10/1904	Middelkerke
7) V. Felix	17/05/1863	Middelkerke
8) D. Florimond	19/07/1900	Middelkerke
9) P. Hector	24/07/1908	Middelkerke
10) D. Stanislas	02/09/1876	Slijpe
11) V. Achille	08/06/1904	Westende
12) V. Gustaaf	10/10/1870	Middelkerke
13) M. Isidoor	24/09/1879	Middelkerke
14) V. Emiel	24/12/1906	Slijpe
15) W. Charles	29/03/1874	Wilskerke
16) S. Arthur	18/02/1905	Westende
17) S. Karel	31/01/1907	Wilskerke

18)	R. Maurits	23/01/1909	Middelkerke
19)	S. Hector	07/05/1893	Middelkerke
20)	R. Frans	11/01/1868	Middelkerke
21)	D. Cyriel	15/12/1913	Slijpe
22)	L. Medard	21/02/1895	Westende
23)	R. Isidoor	14/04/1902	Slijpe
24)	G. Oscar	24/11/1900	Middelkerke
25)	K. Louis	17/05/1862	Oudenburg
26)	J. August	17/09/1869	Eerneghem
27)	I. Jules	02/09/1879	Eerneghem
28)	D. Achille	26/02/1907	Zerkeghem
29)	P. Marcel	20/06/1902	Bekeghem
30)	V. August	08/11/1901	Lombardsijde
31)	V. Jerome	08/12/1896	Slijpe
32)	W. Jerome	11/01/1905	Middelkerke
33)	P. Cyriel	10/11/1896	Ichteghem
34)	V. Adolf	21/11/1891	Middelkerke
35)	G. Constant	20/04/1911	Bekeghem
36)	S. Medard	28/02/1911	Zerkeghem
37)	D. Camille	11/08/1885	Wilskerke
38)	C. Oscar	08/03/1906	Middelkerke
39)	P. Albert	23/06/1917	Middelkerke
40)	V. Medard	11/04/1901	Eerneghem
41)	G. Julien	03/04/1905	Bekeghem
42)	D. Theodoor	11/01/1877	Couckelaere
43)	K. Samuel	21/05/1915	Bekeghem
44)	D. Albert	11/06/1915	Couckelaere
45)	T. Albert	18/07/1915	Couckelaere
46)	V. Camille	25/10/1916	Zerkeghem
47)	V. Edward	02/09/1878	Bekeghem
48)	C. Oscar	10/06/1896	Bekeghem
49)	S. Camille	28/02/1911	Zerkeghem
50)	V. Jerome	08/09/1914	Bekeghem
51)	S. André	28/01/1914	Wilskerke
52)	A. August	14/01/1887	Bekeghem
53)	L. Desire	16/12/1895	Bekeghem
54)	C. Firmin	19/04/1914	Zerkeghem
55)	M. René	28/08/1915	Zerkeghem
56)	M. René	24/05/1916	Zerkeghem
57)	M. Gerard	13/06/1917	Zerkeghem
58)	M. Camille	27/09/1892	Leffinghe
59)	D. Arthur	03/08/1908	Middelkerke
60)	J. Eduard	13/02/1892	Snaeskerke
61)	L. Camille	05/11/1902	Snaeskerke
62)	V. René	31/12/1901	Eerneghem
63)	D. Adrien	22/09/1902	Nieuwpoort
64)	F. Charles	16/09/1905	Nieuwpoort
65)	G. Charles	05/10/1907	Snaeskerke
66)	M. Richard	24/10/1900	Snaeskerke
67)	G. Camille	30/06/1905	Snaeskerke
68)	D. Valére	23/02/1904	Snaeskerke
69)	D. Jules	18/07/1913	Eerneghem

Marc Constandt
Distellaan 80
8400 Oostende

Over bakstenen en dakpannen: Duffelse steennijverheid rond de eeuwwisseling*

Duffel, gelegen tussen Mechelen en Lier, evolueerde in de loop van de 19de eeuw van een typische landbouwgemeente naar een klein handels- en industriecentrum. Nog rond 1840 stonden de meeste dorpen van het Mechelse arrondissement vrijwel allemaal bekend als "zich uitsluitend met de landbouw ophoudende". Alleen Duffel werd als één van de weinige uitzonderingen beschreven. Dankzij de ligging aan de Nete en de nieuwe spoorlijn Brussel-Antwerpen, beschikte de gemeente over een gemakkelijke verbinding met de belangrijkste steden en met de Antwerpse wereldhaven. Vooral de handel in kalk, hout en steenkolen floreerde er (1). Met de vestiging van een fabriek van wollen stoffen, het eerste 'moderne' bedrijf mét stoommachines, in diezelfde periode, deed ook de industriële revolutie haar intrede in Duffel (2).

Een veel grotere impact, zowel op het leven van talrijke arbeiders als op het dorpslandschap, hadden de steenbakkerijen, die er enkele decennia later werden opgericht. Tijdens de voorspoedigste jaren groeiden zij uit tot de grootste werkgevers in de gemeente, en de hoge ovenschouwen zouden jarenlang kenmerkend worden voor de Duffelse horizon.

Net als vandaag hing de mogelijke oprichting van een 'industriële' steenbakkerij af van drie belangrijke factoren: de aanwezigheid van klei in de ondergrond, de kwaliteit van dit materiaal, en tenslotte de mogelijkheid tot vervoer. Dit laatste was niet zonder belang, omdat het een zwaar en relatief goedkoop product betrof (3). Voor Duffel werd aan al deze voorwaarden voldaan. Zo vormde de Nete een gemakkelijke en goedkope verbindingsweg naar de Antwerpse haven, vanwaar de exportmogelijkheden zo goed als onbegrensd waren. Gelegen op de grens van de "Rupeliaanse kleizone", leerden een aantal grondboringen in de vorige eeuw dat er meer dan voldoende klei aanwezig was. De zand- en leemlagen die deze klei bedekten, varieerden van nauwelijks 2 à 3 m tot 10 m. Zo werd in 1879 een boring gedaan in de put van de steenbakkerij Ter Elst aan de Stationsstraat. Onder een laag van 3,20 m zand begon de Rupeliaanse klei, met een dikte van méér dan 30 m. Nabij de spoorweg, waar zich ook een steenbakkerij zou vestigen, bevond de kleilaag zich op 2,70 m diepte (4).

Uiteraard speelde ook de samenstelling en kwaliteit van de klei een rol. Hoewel Duffel een uitloper is van de "Rupeliaanse kleizone", konden de hier gemaakte producten een vergelijking met de 'Boonse' baksteen best doorstaan. Meer nog: in 1883 werd meegedeeld dat zowel de *Ecole des Ponts et Chaussées* te Parijs als een gelijkaardige instelling te Londen, na onderzoek hadden vastgesteld dat de Duffelse stenen een even grote weerstand hadden als de beste producten van Bourgondië, die hiervoor in de hele wereld gekend waren - een vaststelling waar de Duffelse steenfabrikanten uiteraard graag mee uitpakten (5).

---

* Deze bijdrage is gedeeltelijk een samenvatting van F. Keersmaekers, "De Duffelse steennijverheid", *Duffla*, 2/3 (1990) p. 88-110, aangevuld met nieuwe opzoekingen.

(1) *Verslag over het bestuur van de Provincie Antwerpen* (1842) p. 292; (1843) p. 306-307.

(2) *Idem* (1849) p. 190; (1857) p. 47.

(3) Cf. R. Baetens, "Omvang en productie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16de-20de eeuw)", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 62 (1979) p. 103-183.

(4) De verslagen van deze en andere boringen werden genoteerd door de Dienst van het mijnwezen - aardkundige dienst, en later overgeschreven door archivaris J. Ressler: Duffel, Gemeentearchief, Modern Archief (voortaan afgekort: GAD, MA), XIX - J.R. 1 E. Dom, doos 14.

(5) *Mouvement commercial, industriel et maritime de la place d'Anvers. Rapport sur l'exercice 1883* (Antwerpen, 1884) (voortaan afgekort: *Mouvement ...* jaar) p. 70.

Het is dan ook eigenaardig dat, ondanks de toch gunstige situatie, de steennijverheid pas in het laatste kwart van de 19de eeuw echt werd opgestart. Terwijl in de buurgemeenten Kontich en Rumst al in de 17de eeuw meerdere steenovens in werking waren (6), dan geven de bronnen geen - of slechts enkele vage - aanwijzingen over de Duffelse steennijverheid. Deze zou pas in 1873 een definitieve start kennen.

Duffelse baksteennijverheid vóór 1873

De weinige archiefbronnen die te Duffel inlichtingen verschaffen, zijn meestal vaag en bieden weinig zekerheid omtrent het al of niet bestaan van steenbakkerijen in de gemeente. De oudste verwijzingen worden geleverd door de toponymie. Zo kunnen de benamingen "(k)leempoel", "leemputveld" en "potaarde velden" herinneren aan verdwenen steenbakkerijen (7). Zeker is dit het geval met het toponiem *de tycgelrie, de tiechelrye*, het oude woord voor steenbakkerij (8). Deze plaats, gelegen aan de Oude Liersebaan, wordt voor het eerst vermeld in een cijnsboek van de Duffelse Heilige-Geesttafel (armementafel) van 1480/82 (9). Het huis werd in die jaren bewoond door Henric Tychgelbecker. Indien deze naam verwijst naar zijn beroep - wat in dit register en in die periode nog wel kon gebeuren, maar niet zeker is - dan is deze Hendrik de oudst gekende Duffelse steenbakker. Zeker is het feit dat de naam van de plaats zelf verwijst naar het bestaan, in die jaren of vroeger, van een steenbakkerij aldaar.

Ruim een eeuw later, in 1601, wordt in de rekeningen van de Sint-Martinuskerk melding gemaakt van een betaling aan Adriaan Bistmans en Jan Aertgheerts voor het steken van leem en het leveren van 2000 stenen (10). Het is de enige keer dat er uitdrukkelijk gesteld wordt dat de leem hier gestoken werd, en men mag veronderstellen dat het hier dan ook om een eigen, dan wel zeer beperkte productie ging. Bij alle overige verbouwingen en herstellingen van het kerkgebouw werd verder steevast gebruik gemaakt van ingevoerde steen. Zo werden in 1618 uit Boom 2000 stenen ingevoerd, en in 1674 bij de grote herbouwing 100.000 *hollantsche carreeelsteen* (11). Ook bij de bouw van andere stenen huizen werd blijkbaar gebruikt gemaakt van ingevoerde steen. In 1512 werden, voor de volledige heropbouw van het Heilige-Geesthuis, onder meer 32.000 stenen ingevoerd uit Lier en uit Boom. Geregeld werd ook gebruikt gemaakt van stenen van oude, afgebroken gebouwen (12).

Onderzoek voor de 18de eeuw leverde evenmin iets op: noch in de tellingen van 1755 en later, noch in de lijsten van neringdoeners komen steenbakkers voor (13). De vermeldingen van aankopen van steen in de Duffelse kerk- en Heilige-Geesttekeningen, zowel uit de 17de als uit de 18de eeuw, zijn meestal zeer summier opgesteld. Zelden werd er een herkomst aangeduid. Het vrijwel steeds samengaan met vervoersonkosten wijst er echter op dat de stenen werden ingevoerd.

Waarom werden er te Duffel geen steenbakkerijen opgericht? Een mogelijke verklaring is misschien te vinden in het feit dat het bij alle bestellingen steeds om kleine leveringen ging (namelijk bijna altijd minder dan 5000 stenen, behalve bij enkele van de hierboven gemelde werken). Bovendien waren de transportkosten verwaarloosbaar laag dankzij de Nete als rechtstreekse verbinding met de productiecentra. Misschien achtte men het daarom onnodig om zelf met de fabricatie van steen te starten.

Op nationaal vlak werd de baksteenproductie, ongeveer vanaf het midden van de 18de eeuw, steeds verder opgedreven om aan de sterk stijgende vraag te kunnen voldoen. Dit laatste hing nauw samen met verscheidene factoren. Zo kende België in de 19de eeuw een ware bevolkingsexplosie, waardoor het aantal te bouwen woningen steeg. De talrijke openbare werken die op stapel werden gezet

(6) R. Van Passen, *Geschiedenis van Kontich* (Kontich, 1988) p. 753; R. Baetens, a.c., p. 129-132.

(7) F. Van Eynde, *Bijdrage tot de toponymie van Duffel*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven (1951) dl. 1, p. 160; dl. 2, p. 199-200, 257. Voor de verklaring van deze toponiemen: K. Van Nyen, "De steennijverheid te Beerse en in de Kempen", *Taxandria*, n.r., 13 (1947) p. 51; R. Van Passen, o.c., p. 753.

(8) J. Van Gorp, "Tighelrie of steenbakkerij", *Bijdragen tot de geschiedenis*, reeks III, 1 (1949) p. 150.

(9) F. Van Eynde, o.c., dl. 2, p. 305; GAD, Oud Archief (AO), H.-Geesttafel, 1, f. 8v°.

(10) Duffel, Kerkarchief, Kerkrekeningen 1601-1609, f. 25r°.

(11) Idem, rekening 1617-1619, f. 27 r°; rekening 1674 (folio's ongenummerd). Mededeling van dhr. K. Keersmaekers, waarvoor hartelijk dank.

(12) GAD, OA, H.-Geesttafel, 6, rekeningen 1512-1513. Het bestaan van steenbakkerijen te Lier in die periode is niet gekend, doch er was wel een levendige doorvoerhandel. Inlichting van dhr. L. Coenen, stadsarchivaris van Lier, waarvoor hartelijk dank.

(13) Volgens stukken werden hiervoor nagekeken: GAD, OA, Hoogheid, bundel 4, nr. 306; bundel 7, nr. 40; bundel 10, nrs. 32, 36, 47-51, 54, 63-66, 68-69, 71-72, 85-86; Perwijs, bundel 3, nrs. 28, 43, 45, 52, 59, 67, 80, 81, 85, 105.

(vaak onrechtstreeks ook een gevolg van de bevolkingstoename) zorgden ook voor een grote groei: stadsuitbreidingen, de uitbouw van de havens van Antwerpen en Gent, de 'modernisering' van de hoofdstad, ... Voor de talloze nieuwe spoorwegen die na 1835 werden aangelegd, dienden bruggen en stations te worden opgetrokken. Hiervoor werd zelfs een speciale steenbakkerij opgericht: *de Briqueteries de la Cie. gén. de matériel de chemin de fer*, met 2750 arbeiders (14).

Pas in het laatste kwart van de 19de eeuw zouden de zo typische hoge schoorstenen ook te Duffel hun intrede doen. Slechts van één voorloper vinden we sporen, zij het dat het archiefmateriaal ons hierbij grotendeels in de steek laat. Op 1 maart 1838 kreeg Emile de Knyff, grondeigenaar en kasteelheer te Sint-Katelijne-Waver, de toestemming vanwege de provincie om een steenbakkerij op te richten te Duffel. Nog in 1845 en 1846 werd melding gemaakt van een steenbakkerij met één oven. Verder zijn er echter geen sporen meer, tenzij één mededeling: bij de bouw van het gemeentehuis in 1838 mochten ook stenen van andere gemeenten gebruikt worden, *indien beproven kon worden dat ze van een betere kwaliteit waren dan de Duffelse stenen* (15). Het is dan ook goed mogelijk dat de Knyff speciaal met het oog op de bouw van het gemeentehuis een steenbakkerij oprichtte: een gegarandeerde 'afzetmarkt'... . Enkele jaren later bleek de steenbakkerij verdwenen. Van groot belang kan ze trouwens niet geweest zijn: er was slechts één oven, en in de overzichten van de industrie, opgemaakt door het provinciebestuur, werd er nooit melding van gemaakt.

De steenbakkerij aan kasteel Ter Elst

In 1799 had de Antwerpse advocaat Louis Hermans (16) kasteel Ter Elst als zwart goede aangekocht, samen met enkele andere Duffelse bezittingen van de abdij van Tongerlo. Zijn kleinzoon, August Hermans jr., diende op 9 mei 1873 een verzoek in bij de provincie om naast kasteel Ter Elst, aan de Nete, een steenbakkerij op te richten. De vereiste goedkeuring werd - zoals vaak het geval was - niet afgewacht: half mei waren de werken voor de opbouw reeds gestart. Eugeen Gevers, bewoner van een *maison de campagne* (kasteel Wouwendonk) waarvan de hovingen grensden aan de nieuwe steenbakkerij, protesteerde tegen het feit dat er geen schouw voorzien was. De uitwasemingen van de steenoven zouden, aldus Gevers, immers zeer schadelijk zijn, wat kon vermeden worden door de bouw van een schoorsteen.

1. De kleiput achter de Stationsstraat - steenbakkerij Ter Elst (Foto Gemeentearchief Duffel).

- (14) R. Baetens, *a.c.*, p. 162-164.
 (15) GAD, Briefwisseling gemeentebestuur (voortaan afgekort: G.Corr.), 09.03.1838; 11.07.1838; 15.04.1845; 09.04.1846.
 (16) Louis Hermans overleed in 1815, zijn vrouw Maria De Pitteurs in 1825. De meeste Duffelse goederen, waaronder Ter Elst, werden eigendom van hun jongste zoon August Louis Hermans (°1804). Diens oudste zoon Louis Hermans (°1839) startte in de onmiddellijke nabijheid met de productie van metalen weefsels. De jongere zoon August Desiré (°1843) zou enkele jaren later de eerste Duffelse steenbakkerij oprichten.

Hermans zelf wenste het eerste jaar met een veldoven te werken, in open lucht, om nadien een klampoven met een 30-meter-hoge schoorsteen te bouwen (17). Op 27 juni 1873 gaf de bestendige deputatie van de provincie toestemming tot oprichting, op voorwaarde dat de klei op minimum 300 m van de Netedijken werd gestoken, en dat er binnen tien maanden een schouw werd gebouwd (18).

Ondertussen was al gestart met de kleiwinning op gronden achter de huidige Stationsstraat (19). Om het transport naar de werkplaats te vergemakkelijken, wenste Hermans einde mei rails aan te leggen. Zo kon de klei in wagentjes, getrokken door arbeiders en door paarden, vervoerd worden. Gezien de spoorweg over een gemeenteweg (Stationsstraat) liep, was een vergunning verplicht. De gemeenteraad verleende toestemming, op voorwaarde dat de aanleg en het gebruik ervan niet de minste hinder zou veroorzaken (20). De toekomst zou echter anders uitwijzen: bij regenweer en tijdens de wintermaanden werd de weg vaak herschapen in een modderpoel, regelmatig traden er verzakkingen op, en de gemeente dreigde herhaaldelijk de rails op te breken indien de toestand niet werd genormaliseerd (21).

De productie van de veldoven tijdens het eerste jaar (1873-1874) diende waarschijnlijk voor de opbouw van de klampoven en de verdere uitbouw van de steenbakkerij. In 1874 werd een aanvraag ingediend voor de plaatsing van een stoommachine van 18 PK, om de verwerking van klei en het vormen van stenen te vergemakkelijken. Hiermee kon in 1875 gestart worden: de stoomsteenbakkerij van Ter Elst was een feit (22). Samen met de aanleg van spoorlijnen, getuigde dit van een grote investering in - voor die tijd - zeer moderne middelen, die de productiviteit enkel ten goede kon komen.

De volgende jaren waren zeer voorspoedig. Van concurrentie met andere centra (voornamelijk de Boomse regio) was weinig of geen sprake: het merendeel van de Duffelse stenen werd immers uitgevoerd naar Rusland. Toen daar echter, op het einde van de zeventiger jaren, de oprichting van steenbakkerijen in eigen land werd aangemoedigd, dreigde Hermans deze immense afzetmarkt te verliezen. Om dit te voorkomen richtte hij in Finland (dat sedert de Vrede van Frederikshaven (1809) Russisch grondgebied was) in 1878 een dochteronderneming op (23).

Hiermee leek een - voorlopig - einde gekomen te zijn aan de Duffelse steenbakkerij. Ging alle aandacht voortaan naar de nieuwe onderneming, of vereiste deze zoveel kapitaal, feit is dat de fabriek van Ter Elst, samen met het kasteel en de omliggende gronden, op 13 september 1879 door August Hermans sr. verkocht werd. In de notariële aankondiging werd onder meer vermeld: *Onder de bovengemelde in koop gestelde goederen bevinden er zich verscheidene voorzien van beste aarde op ene grote diepte, tot bakken van stenen en pannen* (24).

Nieuwe eigenaar werd Jean-Camille Funck, notaris te Capellen (Groot-Hertogdom Luxemburg). Hij diende op 22 mei 1880 een aanvraag in voor de opbouw van een tweede, volledig nieuwe steenbakkerij, gelegen tussen het kasteel en de hoeve van Ter Elst. Twee ringovens, beide 22 m breed en 54 m lang en voorzien van een 35-meter-hoge schoorsteen, stonden voortaan in voor een zeer grote productie. Een stoommachine van 90 PK werd geïnstalleerd als motor voor de mechanische steenbakkerij. Op 31 juli werd de toestemming voor de bouw verleend. Inmiddels had de gemeente reeds toegestaan om een tunnel te graven onder de Stationsstraat, om de klei zo naar de steenbakkerij te vervoeren. De werken werden uitgevoerd in 1880-1881, en in 1881 trad de nieuwe steenbakkerij in werking. De productie geschiedde vooral met het oog op de export naar Groot-Brittannië (25). Het eerste jaar bleek echter geen succes. Ook voor de ander te Duffel bestaande fabriek was de toestand ongunstig: waren er in normale jaren bijna 300 arbeiders actief, nu viel dit aantal terug op slechts een veertigtal (26).

---

(17) Hoewel het bijgevoegde plan slechts zeer schematisch is opgesteld, wijzen de afmetingen (9 x 9 m) en de hoogte van de schouw op een klampoven. Mededeling van prof. R. Baetens, waarvoor hartelijk dank.

(18) Antwerpen, Provinciaal archief, Vergunningsplichtige inrichtingen, Duffel 1864-1904 (voortaan afgekort: PAA, V.I., Duffel) nr. 3 (1873).

(19) De naam van het enkele jaren geleden daar door Covabe opgerichte personeelsrestaurant "De Kleiput" herinnert hier nog aan.

(20) GAD, Gemeenteraad, 06.06.1873.

(21) Idem, 02.03.1877; G.Corr., 30.11.1904; 13.03.1905; 23.03.1914.

(22) PAA, Dossier Stoomtuigen Duffel, 1874: *pour des machines à briques*.

(23) *Mouvement ... 1877*, p. 59; 1878, p. 73.

(24) Op 5 januari 1879 werd er een boring uitgevoerd. De plaats werd omschreven als "de kleiput van de vroegere steenbakkerij, nu waterput": cf. GAD, MA, XIX - J.R.1 E. Dom, doos 14; *Bijvoegsel bij het Belgisch Staatsblad* (voortaan: *Bijv. B.S.B.*) (26.10.1888) p. 1358; citaat uit: E. Dom, *Dufflaea. Bijdragen tot de geschiedenis van Duffel* (Duffel, 1955-1964) p. 373-374. De auteur heeft het jaartal 1839 verkeerd gelezen voor 1879: in 1839 is er nergens sprake van een te koop stellen van kasteel Ter Elst.

(25) Een tweede, op het grondplan genoteerde doch niet getekende, stoommachine van 120 PK komt verder in het dossier nergens voor. Cf. PAA, Dossier Stoomtuigen Duffel, 1880; GAD, Schepencollege, 07.06.1880; G.Corr., 03.03.1881; Kadastrale legger, art. 1663.

(26) GAD, G.Corr., 28.02.1882; *Mouvement ... 1881*, p. 99.

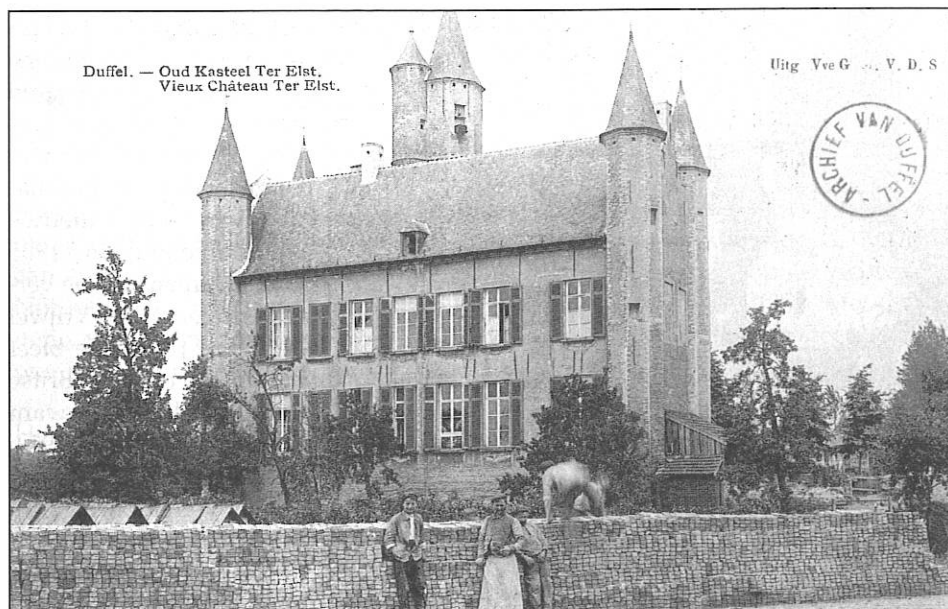
In mei 1881 had J.-C. Funck de steenbakkerij ingebracht in de *Société anonyme de l'union industrielle des deux Luxembourg*, een naamloze vennootschap die het jaar voordien te Aarlen was opgericht. Deze wenste in april 1882 nog een nieuwe stoommachine aan de kleiput op te stellen, om het water eruit te pompen. In september van dat jaar werden echter alle goederen, zowel de fabriek als het kasteel en omliggende gronden, terug opgekocht door August jr. en Louis Hermans (27).

Die 'herovername' door de gebroeders Hermans bracht echter de nodige problemen met zich mee. Reeds in december 1883 vroegen zij de toestemming om de stoommachine, in 1882 door de vorige eigenaars gepland, in werking te stellen. Toch zou de steenbakkerij de eerstvolgende jaren volledig stilliggen. Oorzaak hiervan was een proces over de verkoop tussen de gebroeders Hermans, J.-C. Funck en de Luxemburgse vennootschap (28).

Het proces sleepte meerdere jaren aan, en pas in januari 1888 kon terug gedacht worden aan de exploitatie van de kleiput. Ondertussen waren de bestaande installaties echter verdwenen of verouderd. Er moest in de eerste plaats een nieuwe tunnel onder de Stationsstraat worden opgetrokken. Ook de spoorwegverbinding tussen de kleiput en de werkplaatsen diende opnieuw te worden aangelegd. In april werd aan het Duffelse schepencollege toestemming gevraagd om een oven op te richten (29). Hoewel het college besloot de zaak te onderzoeken, werd er niet op teruggekomen. Evenmin werd door de bestendige deputatie een dossier hierover onderzocht. Dit laat vermoeden dat het hier mogelijk ging over het opnieuw in gebruik nemen van één van de twee bestaande ringovens, of het oprichten van een nieuwe, gelijkaardige oven.

De voorbereidingswerken waren in maart 1888 reeds volop aan de gang: ongeveer 100 arbeiders konden aan de slag, en dagelijks werden nieuwe werkrachten aangeworven (30). Opvallend was wel dat de ingenieur-directeur van de steenbakkerij, Southwell, afkomstig was uit Engeland. Dit was geen toeval: de nieuwe maatschappij voor de fabriek zou door Britten beheerd worden, en de volledige productie zou voortaan, en dit tot de Eerste Wereldoorlog, bestemd zijn voor Groot-Brittannië.

Op 15 oktober 1888 werd de *Société anonyme des briqueteries de Ter-Elst* opgericht. August jr. en Louis Hermans brachten hier gezamenlijk de steenbakkerij in,

2. Vlakbij kasteel Ter Elst stonden de droogloodsen en werden de stenen gestapeld voor vervoer (Foto Gemeentearchief Duffel).

(27) *Bijv. B.S.B.* (23.07.1880), (19.06.1881) en (26.10.1888); PAA, Dossier Stoomtuigen Duffel, 1882.

(28) GAD, G.Corr., 29.01.1883 en 24.03.1887; *Mouvement ...* 1882, p. 162; 1883, p. 69; 1884, p. 64; 1885, p. 69; 1886, p. 81.

(29) GAD, Schepencollege, 06.01.1888 en 16.04.1888.

(30) GAD, G.Corr., 23.03.1888.

samen met het kasteel en gronden, voor een totaal van bijna 24 ha. Hierdoor werden zij de voornaamste aandeelhouders. De overige stichters waren allen afkomstig uit Groot-Brittannië: zij vormden ook de eerste raad van beheer. Reeds zeer snel zouden de gebroeders Hermans zich volledig terugtrekken uit de vennootschap, en hun aandelen verkopen aan de overige leden (31).

De eerste jaren verliepen zeer voorspoedig. Om de productiviteit te kunnen verhogen, werd in augustus 1890 gestart met het bakken van stenen in open lucht (veldovens). Tegen de (te laat) ingediende aanvraag kwam fel protest: men vreesde voor schade aan de oogst, fruitbomen en hoogstammen in de omgeving. De gemeente nam de klachten in aanmerking - temeer omdat de steenbakkerij toch beschikte over moderne ovens met een grote capaciteit - en verplichtte de maatschappij om de veldovens stil te leggen. Bij wijze van toegeving werd voorgesteld om tijdens de wintermaanden af en toe een veldoven op te richten, om aldus minder schade aan de naburige gronden te veroorzaken. De maatschappij diende daarop bij de provincie een verzoek in voor de oprichting van niet minder dan 20 bestendige klamp(of paap-)ovens. Ondanks het feit dat drie grootgrondbezitters uit de omgeving, waaronder August Hermans jr. zelf, weer protest aantekenden, werd de toestemming voor de opbouw verleend (32).

De periode 1892-1897 was voor de steenbakkerij minder gunstig, soms zelfs zeer slecht. Pas in 1898 kon gemeld worden dat er opnieuw vele arbeiders werk vonden, en de productie steeg. De *S.A. des briqueteries de Ter-Elst* was inmiddels echter in de problemen geraakt: een verhoging van het kapitaal was nodig, of anders een overname. Op de buitengewone vergadering van aandeelhouders op het kasteel, op 27 maart 1899, werd besloten tot liquidatie van de vennootschap. Nauwelijks een maand later, op 1 mei, werd de toestemming gegeven om de steenbakkerij in te brengen in een nieuwe maatschappij (33).

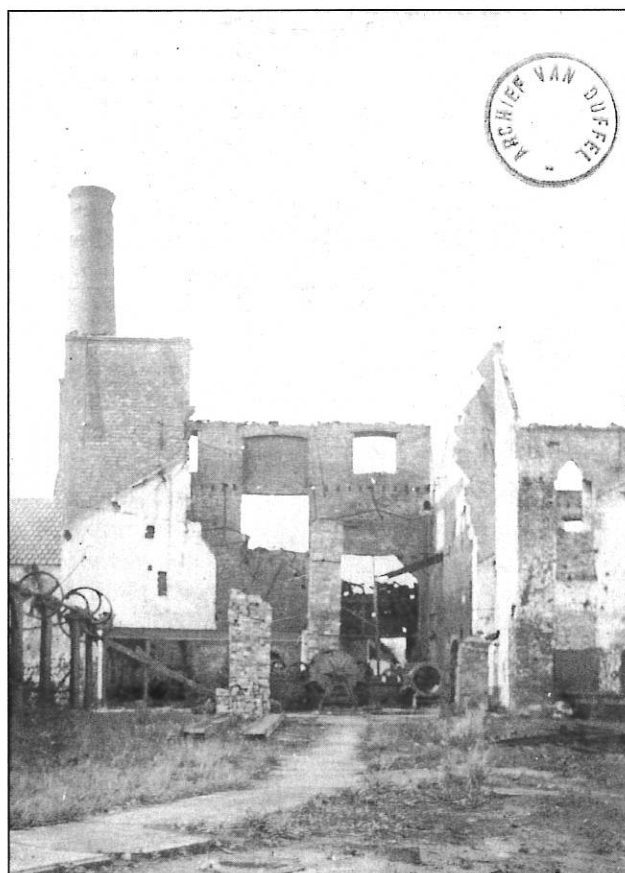
(31) *Bijv. B.S.B.* (26.10.1888), nr. 2152 (stichtingsakte); (17.12.1899) (lijst van aandeelhouders in 1899). Een protest van A. Hermans jr. tegen het oprichten van 20 ovens door de N.V. in mei 1891 bewijst dat hij er toen reeds geen deel meer van uitmaakte (GAD, G.Corr., 05.05.1891).

(32) Het feit dat er over deze ovens in het meervoud werd gesproken, doet vermoeden dat de N.V. over minstens twee ringovens beschikte; in 1918 waren er te Duffel nog drie, de derde was van de steenbakkerij Hottat. Cf. *La Renaissance économique de la Belgique. Fasc. XII: L'industrie briquetière*, p. 10; GAD, Schepencollege 13.03.1890; G.Corr. 21.08.1890 en 05.05.1891; MA, 10.12.4.1.1.1.1: 1891. Gezien het dossier zelf op het provinciaal archief niet meer aanwezig is, kan niet meer worden vastgesteld of het om klamp- of paapovens ging.

(33) GAD, G.Corr., 23.02.1893; 27.03.1894; 05.02.1895; 22.02.1896; 14.02.1899; *Mouvement ... 1898*, p. 47; *Bijv. B.S.B.* (17.12.1899) p. 1222, 1224: verslagen van de vergaderingen van de *S.A. des briqueteries de Ter Elst* van 27.03.1899 en 01.05.1899.

(34) *Bijv. B.S.B.* (17.12.1899) nr. 5288 (stichtingsakte).

(35) GAD, MA, 10.12.4.1.1.1.1.: 1905.

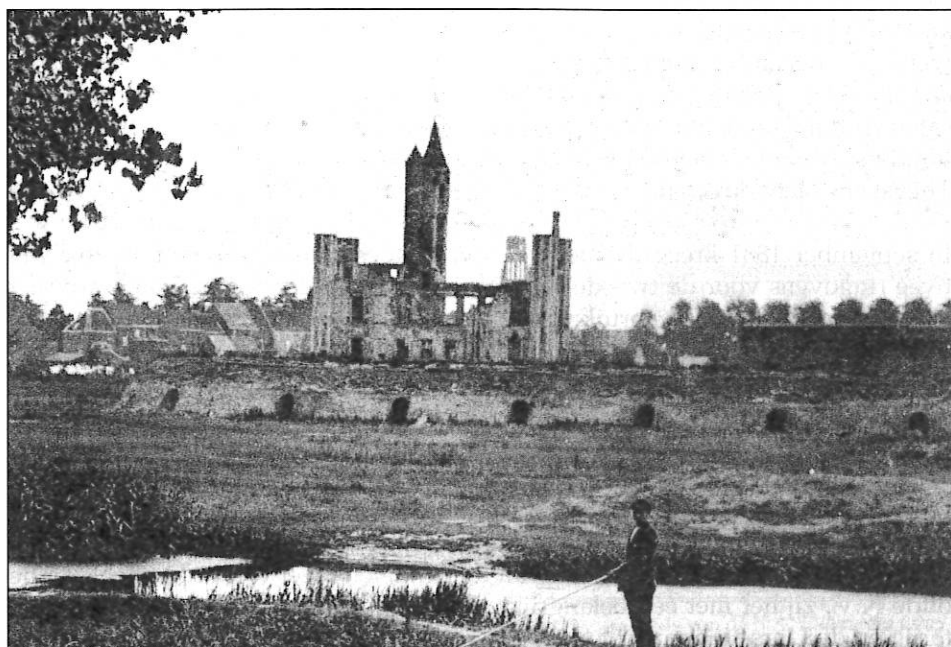

3. Een binnenzicht in de verwoeste steenbakkerij van Ter Elst 1914 (Foto Gemeentearchief Duffel).

Die nieuwe vennootschap werd opgericht te Antwerpen op 30 november 1899, onder de benaming: *Société anonyme des Briqueteries anversoises de Duffel* (34). De steenbakkerij bleef wel in Engelse handen. De leiding van het bedrijf werd toevertrouwd aan Louis Peeters. Tijdens de volgende jaren zou de fabriek een normale activiteit kennen. Uitgezonderd de installatie van een nieuwe stoommachine in 1905 (35), kwamen er geen veranderingen meer. Vrijwel de ganse productie bleef bestemd voor de Britse markt. Hieraan kwam echter een einde in 1914: bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, tijdens de Slag aan de Nete (3-6 oktober), werd een groot deel van de steenbakkerij, zowel machines als gebouwen, verwoest.

Toch zou er nog een korte tijd gewerkt worden. In het najaar van 1914 werd een deel van de steenbakkerij hersteld. Om de heersende werkloosheid te bestrijden sloot de gemeente zich op 11 september 1915 aan bij de Intercommunale Maatschappij voor steen- en panbakkerijen der Schelde- en Rupelstreek. Tot in februari 1917 konden de ovens blijven branden, zij het dat er veel minder mensen werkten dan voor de oorlog. Toen de Duitse overheid op 17 februari van dat jaar besloot dat fabrieken die meer dan twaalf arbeiders tewerkstelden, voortaan een bijzondere toestemming nodig hadden, werd de steenbakkerij van Ter Elst voorgoed stilgelegd (36).

Na de oorlog, in 1919, werd Louis Peeters aangesteld als afgevaardigd beheerder met de ruimste volmachten. Hem werd opgedragen alle terreinen en gebouwen van de N.V. te verkopen. Zo werd het kasteel en omgeving verkocht aan de firma Bollekens uit Antwerpen. De kleiput zelf werd eigendom van het klooster. Enkele jaren later, in 1925, werd de *S.A. des Briqueteries anversoises de Duffel* definitief ontbonden (37).

4. Kasteel Ter Elst vlak na de Eerste Wereldoorlog, met vooraan de oude ringovens van de steenbakkerij (Foto Gemeentearchief Duffel).

De steenbakkerijen op Notmeir

Nauwelijks enkele jaren nadat August Hermans aan kasteel Ter Elst gestart was met de eerste Duffelse steenbakkerij, deelde Alphons Theyskens op 12 mei 1877 aan het schepencollege mee dat hij een veldoven wenste op te richten op Notmeir, in de nabijheid van de spoorweg Brussel-Antwerpen (38). Met de stenen van deze veldoven zou dan zo snel mogelijk een permanente steenbakkerij worden opgericht.

Het werd een bijzonder moderne onderneming: de gestoken klei werd met wagens naar boven gebracht en op sporen vervoerd naar de werkplaats. Daar werden de stenen mechanisch gevormd: hiervoor werd gebruik gemaakt van twee strengpersen, door Theyskens zelf ontworpen. Het drogen gebeurde in vijf grote en twee kleinere loodsen. Nadien werden de stenen gebakken in een ringoven, de pannen in een tweede oven. Als motor werd een stoomtuig van 35 PK geïnstalleerd, dat tevens gebruikt werd om het water uit de kleiput te pompen (39).

(36) F. Keersmaekers, *Een dorp in de oorlog. Oorlogsgebeurtenissen te Duffel 1914-1918* (Duffel, 1989) p. 47.

(37) *Bijv. B.S.B.* (19.11.1919) p. 2017; (13/14.07.1925) p. 575.

(38) GAD, Schepencollege, 04.06.1877. Plaats: wijk E, nrs. 399a, 400a, 400b, 400c, 401c en 402.

(39) GAD, Schepencollege, 17.09.1877; *Bijv. B.S.B.* (23.12.1888): inventaris van de steenbakkerij.

Theyskens hoopte jaarlijks 1 miljoen stenen, 100.000 pannen en 200.000 bloempotten te maken. Eigenaar van de fabriek was Jacob Ceulemans, notaris te Lier en grondeigenaar; Theyskens was aangesteld als directeur. De bestendige deputatie keurde op 31 oktober 1878 het ontwerp goed (40).

Met de opbouw werd gestart in 1878. Zowel dat jaar als in 1879 werden de ovens reeds gebruikt, evenwel met een te lage schouw. Omwonenden dienden klacht in, omdat rook en roet in de omgeving schade berokkenden. Volgens Theyskens kon de schouw voorlopig niet hoger worden opgetrokken, dit omwille van technische redenen. Er werd getracht de zaak in der minne te regelen: de Duffelse vrederechter stelde voor om aan de benadeelde partijen een schadevergoeding van 120 frank te betalen. Niet iedereen was hiermee tevreden en de provincie verplichtte Theyskens uiteindelijk om de schoorsteen op de vereiste hoogte (30 m) te bouwen (41).

Ondertussen waren er al plannen gemaakt voor de oprichting van een tweede steenbakkerij. Deze zou eveneens op Notmeir gelegen zijn, op ongeveer 1 km afstand van de eerste, aan de grens met Rumst. Om dit alles mogelijk te maken, werd op 4 december 1880 een N.V. opgericht: de *Société anonyme des briqueteries de Duffel* (42). Behalve de grondeigenaars (notaris Jacob Ceulemans en de advocaten Anton Croonenberghs en Raymond Dedeyn) waren onder meer aandeelhouders: Alphons Theyskens en zijn broer Karel, en ingenieur Louis Volkaerts. Theyskens bleef directeur.

In september 1881 kreeg de nieuwe N.V. de toestemming voor de bouw van twee ringovens voor de tweede steenbakkerij op Notmeir. Ook hier werd, net als in de eerste fabriek, gebruik gemaakt van de meest moderne middelen, aangedreven door een stoomtuig van 80 PK. Het water werd uit de kleiput gepompt met een kleine, verplaatsbare stoommachine (43).

In de twee nieuwe vestigingen was de toestand in 1881 echter allesbehalve rooskleurig, en de werkgelegenheid viel dan ook fel terug. Om een kapitaalsverhoging met inbreng van buiten mogelijk te maken, werd op 6 mei 1882 de *S.A. des briqueteries de Duffel* omgevormd tot de *Société anonyme des Briqueteries des deux Nèthes, à Duffel*. De meerderheid van de aandelen bleef wel in handen van de oude N.V., zij het met één belangrijke wijziging: Alphons Theyskens trok zich terug en de Lierse ingenieur Louis Volkaerts werd de nieuwe directeur (44).

De productie van beide "steen- en panbakkerijen" was voornamelijk bestemd voor het binnenland. Een grote afname verzekerden onder meer de werken aan de voorhaven en sluizen te Gent. In 1883 werden tevens stenen geleverd voor werken aan de Antwerpse Zuiderdokken. Bovendien had de N.V. dat jaar een belangrijk contract kunnen afsluiten voor de export naar Groot-Brittannië (45). Ook de volgende jaren waren zeer gunstig: naast de talrijke leveringen voor openbare werken kende de fabricatie van allerlei soorten pannen een groot succes. Toch werd erover geklaagd dat de producten uit de Rupelstreek bij openbare werken met voorrang werden behandeld, dat terwijl de Duffelse steen van even goede kwaliteit was (46).

Inmiddels werden de steenbakkerijen steeds verder gemoderniseerd. Zo was de *S.A. des Briqueteries des deux Nèthes* één van de eersten om te Duffel een telefoon te laten installeren, in 1886. Om het vervoer van steenkool, nodig als brandstof, van het station naar de werkplaatsen te vergemakkelijken, werd een spoorlijn aangelegd (47).

In tegenstelling tot de productie van pannen, moest het aantal geproduceerde stenen vanaf 1887 verminderd worden. Dit zou erop kunnen wijzen dat de klachten dat de Duffelse steen niet gemakkelijk meer in aanmerking kwam voor het uitvoeren van openbare werken, niet ongegrond waren. Die ongunstige toe-

---

(40) PAA, V.I. Duffel, nr. 4: 1877.

(41) Idem, nr. 5: 1879; GAD, G.Corr., 23.06.1879 en 03.10.1879.

(42) *Bijv. B.S.B.* (23.12.1880), nr. 1618 (stichtingsakte). De nieuwe steenbakkerij was gevestigd op kadastrernrs. E 472, 473, 474, 475, 476 (Kadastrale legger, art. 1401).

(43) PAA, V.I. Duffel, nr. 6 (1881); Dossier Stoomtuigen Duffel, 1881.

(44) *Bijv. B.S.B.* (24.05.1882) nr. 931 (stichtingsakte); PAA, Dossier Stoomtuigen Duffel, 1883.

(45) R. Baetens, a.c., p. 110; *Mouvement ... 1883*, p. 69-70.

(46) GAD, G.Corr., 27.02.1885; 10.03.1886; 24.03.1887; *Mouvement ... 1884*, p. 64; 1885, p. 64; 1886, p. 81.

(47) GAD, G.Corr., 20.08.1886 en 08.01.1887. Ook de steenbakkerij van Ter Elst beschikte over een dergelijke spoorverbinding: cf. plannen: GAD, MA, IX: Industrie: Ter Elst.

stand liet zich echter ook elders, buiten Duffel, gevoelen (48). De N.V. geraakte in moeilijkheden en werd op 29 februari 1888 ontbonden. Enkele maanden later werden de steenbakkerijen overgenomen door een nieuwe, op 21 augustus opgerichte maatschappij: de *Société anonyme Tuilerie des Deux-Nèthes* (49). Aandeelhouders waren vier Luikse bankiers en de graven Henri en Louis de Meeus, eveneens uit Luik.

De nieuwe maatschappij, die zich vooral toelegde op de productie van dakpannen, zou echter evenmin een lang leven leiden. Waren de eerste jaren nog goed en kon men rekenen op voldoende afzet zowel in binnen- als in buitenland, vanaf 1891 gingen de zaken steeds slechter, en in 1892 werd de N.V. definitief ontbonden (50). Het zou tot in 1894 duren vóór-aleer de volledige voorraad pannen verkocht was. De ringovens werden afgebroken, werkhuizen en loodsen grotendeels gesloopt. In 1896 herinnerden alleen een magazijn en enkele droogloodsen nog aan het bestaan van deze nijverheid (51).

Toch betekende dit niet het einde van de steenbakkerijen op Notmeir: zowel op het "voorstede geleeg" nabij de spoorweg, als op het "achterste geleeg" aan de grens met Rumst, zouden enkele jaren later nieuwe ovens opgericht worden, en werden de eens zo bloeiende activiteiten her-
vat.

De gronden van het "achterste geleeg" werden begin 1896 opgekocht door Eugène Verbeeck, eigenaar van een steenbakkerij te Boom. Hij wenste te Duffel een tweede bedrijf op te richten (52). De fabriek zou op een veel ambachtelijker wijze worden ingericht. Weliswaar kwam er een mechanisch aangedreven potaardemolen (om de klei te bewerken), maar het vormen van de stenen gebeurde manueel, en er zou gebruik gemaakt worden van vijf klampovens, die vier à vijf maal per jaar gestookt zouden worden.

De omwonenden waren er niet erg gerust in: bij het vooronderzoek werden 27 protesten ingediend, vooral uit vrees voor schade aan veldvruchten en oogst. Toch verleende de bestendige deputatie op 6 november 1896 een vergunning, omdat volgens het onderzoek de klachten geen betrekking hadden op de werking van de fabriek zelf, maar enkel op de mogelijke gevolgen ervan (53).

Verbeeck startte in mei 1897 met veldovens. Hiertegen werd onmiddellijk klacht ingediend door landbouwers uit de omgeving. Noch de medische commissie van de provincie, noch de bestendige deputatie gaven hier echter gevolg aan. Volgens hen was de schade zeer beperkt en zou er slechts korte tijd in open lucht gewerkt worden - tenminste, zo had Verbeeck meegedeeld. De daar gebakken stenen zouden gebruikt worden om de beloofde klampovens op te trekken. Het

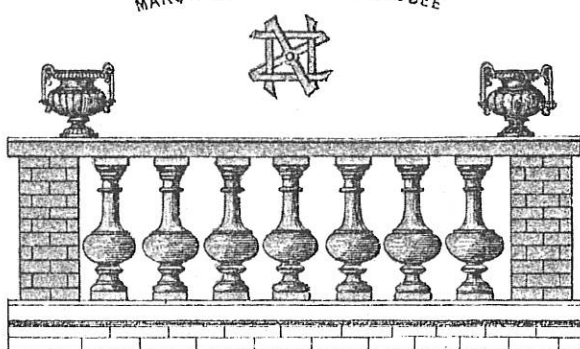
SOCIÉTÉ ANONYME
DE LA
TUILERIE DES DEUX-NÈTHES.
DUFFEL (LEZ-ANVERS)

EXTRAIT DU CATALOGUE GÉNÉRAL

REDUCTION DES PRIX
PAR QUANTITÉS IMPORTANTES

TÉLÉGRAMMES : NÈTHES, DUFFEL

MARQUE DE FABRIQUE DÉPOSÉE

APPLICATION DES BALUSTRES N°6 AVEC MAINS COURANTES N°5
ET VASES ÉTRUSQUES

5. De catalogus van de S.A. *Tuilerie des Deux-Nèthes* was bijzonder lijvig en bevatte een uitgebreid gamma aan stenen, dakpannen, enz. in allerlei vormen (Gemeentearchief, Duffel).

(48) R. Baetens, a.c., p. 143-144; G. Landuyt, "De steennijverheid aan de Turnhoutse Vaart", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 62 (1979) p. 88.

(49) GAD, G.Corr., 23.03.1888; *Bijv. B.S.B.* (17.03.1888) p. 309; (09/12.09.1888) nr. 1815 (stichtingsakte).

(50) *Mouvement ... 1888*, p. 77; 1889, p. 67; 1890, p. 67; GAD, G.Corr., 20.03.1889; 01.03.1890; 20.02.1891; 03.03.1892.

(51) GAD, Gemeenteraad, 07.02.1893; 01.10.1894; 11.09.1895; 06.02.1896.

(52) Kadastrale legger, art. 1854 en 2036.

(53) PAA, VI. Duffel, nr. 10 (1896/97), nr. 11 (1897), nr. 37 (1902).

stilleggen van de steenbakkerij zou bovendien honderd arbeiders zonder werk zette (54).

De nieuwe ovens kwamen er weliswaar, doch het werden er drie in plaats van de vijf die in het oorspronkelijke ontwerp voorzien waren. Bovendien bleef men tegelijk gebruik maken van veldovens (55). De fabriek werd van 1897 tot 1900 door E. Verbeeck zelf uitgebaat. In 1901 werd ze verhuurd aan de firma L. Hersent en zoon. Ook zij richtte enkele veldovens op, omdat de bestaande inrichtingen een onvoldoende capaciteit hadden (56). Het jaar nadien werd de fabriek verkocht aan de *S.A. Briqueteries mécaniques de Notmeir - Duffel*.

In 1898 had dezelfde Eugène Verbeeck 9,5 ha grond gekocht te Duffel, gelegen naast zijn bedrijf, op Notmeir - "Grootbroek", op de grens met de gemeente Rumst. Op 9 maart 1900 werd de *Société anonyme des Briqueteries mécaniques de Notmeir - Duffel* gesticht, om op deze plaats een mechanische steenbakkerij op te richten. Behalve Verbeeck waren de meeste aandeelhouders Waalse en Franse industriëlen en ingenieurs. Op het nieuwe bedrijf zouden de stenen machinaal gevormd worden, en gewerkt worden met een ringoven. De toestemming voor de oprichting werd door de bestendige deputatie verleend op 28 december 1900 (57).

Nadat de N.V. in 1902 ook de eerste steenbakkerij van Eugène Verbeeck - op het zogenaamde "achterste geleeg" - had overgenomen, werd besloten de klampovens daar na verloop van tijd te vervangen door een modernere ringoven. Deze verandering en de verdere uitbouw, met onder meer de plaatsing van een krachtigere stoommachine, werden uitgevoerd in 1907-1908 (58). De uitbating van de twee fabrieken kwam echter nooit tot een echte bloei en in 1911 werd de N.V. ontbonden.

De oudste fabriek werd opgekocht en zou uiteindelijk eigendom worden van de Antwerpse Waterwerken. De in 1900 opgerichte mechanische steenbakkerij werd overgenomen door Alphons Hottat, aannemer te Brussel (59), en zou nog enkele jaren actief blijven. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog betekende echter het definitieve einde. Net als op Ter Elst vonden er nog, tussen 1915 en februari 1917, enkele arbeiders werkgelegenheid. De Duitse verordening van 17 februari 1917 legde voorgoed alle werken stil.

Had de *S.A. Tuilerie des Deux-Nèthes* de gronden van het "achterste geleeg" aan de grens met Rumst in 1896 verkocht aan Eugène Verbeeck, het "voorste geleeg" (dichtbij de spoorweg) had reeds drie jaar voordien, in 1893, kopers gevonden. Eén gedeelte ervan werd eigendom van de Naamloze Maatschappij de fabrieken en gieterijen van de Neeth, die er een jaar nadien een stoomijzergieterij oprichtte. Een ander stuk werd in 1897 doorverkocht aan de Brusselse commanditaire vennootschap De Beuckelaer. Zij diende op 4 januari 1898 een verzoek in voor de oprichting van een "mechanische steen- en panbakkerij". De verwerking van de klei en het vormen van de stenen en pannen gebeurden volledig mechanisch; voor het bakken werden twee speciale ovens opgetrokken, gebouwd volgens een ontwerp van "mr. Glaesener". Ze konden, net als de ringovens, doorlopend gestookt worden. De vrijgekomen hitte van de oven werd benut om een droogloods permanent te verwarmen (60).

De bestendige deputatie verleende de vergunning op 17 juni 1898. Een jaar later reeds werd de steenbakkerij ingebracht in de *Société anonyme La Compression*. Ook hier echter zouden de activiteiten van korte duur zijn: in 1906 werd het geheel verkocht en in 1907 bouwde de *S.A. Papeteries Anversoises G. Morrees et Cie* de resterende gebouwen om tot een papierfabriek. De kleiput zou nog een tijdlang als reserve-waterput dienst doen voor deze nieuwe nijverheid (61).

---

(54) PAA, V.I. Duffel, nr. 11 (1897); GAD, G.Corr., 05.06.1897. De in de protesten vermelde "klampoven" staat hier voor veldoven ("open klamp"), aangezien men elders steeds vermelde dat er in open lucht werd gestookt.

(55) PAA, V.I. Duffel, nr. 37 (1902); GAD, MA, 10.12.4.1.1.1.1: klacht gemeentebestuur m.b.t. bakken in open ovens.

(56) PAA, V.I. Duffel, nr. 37 (1902).

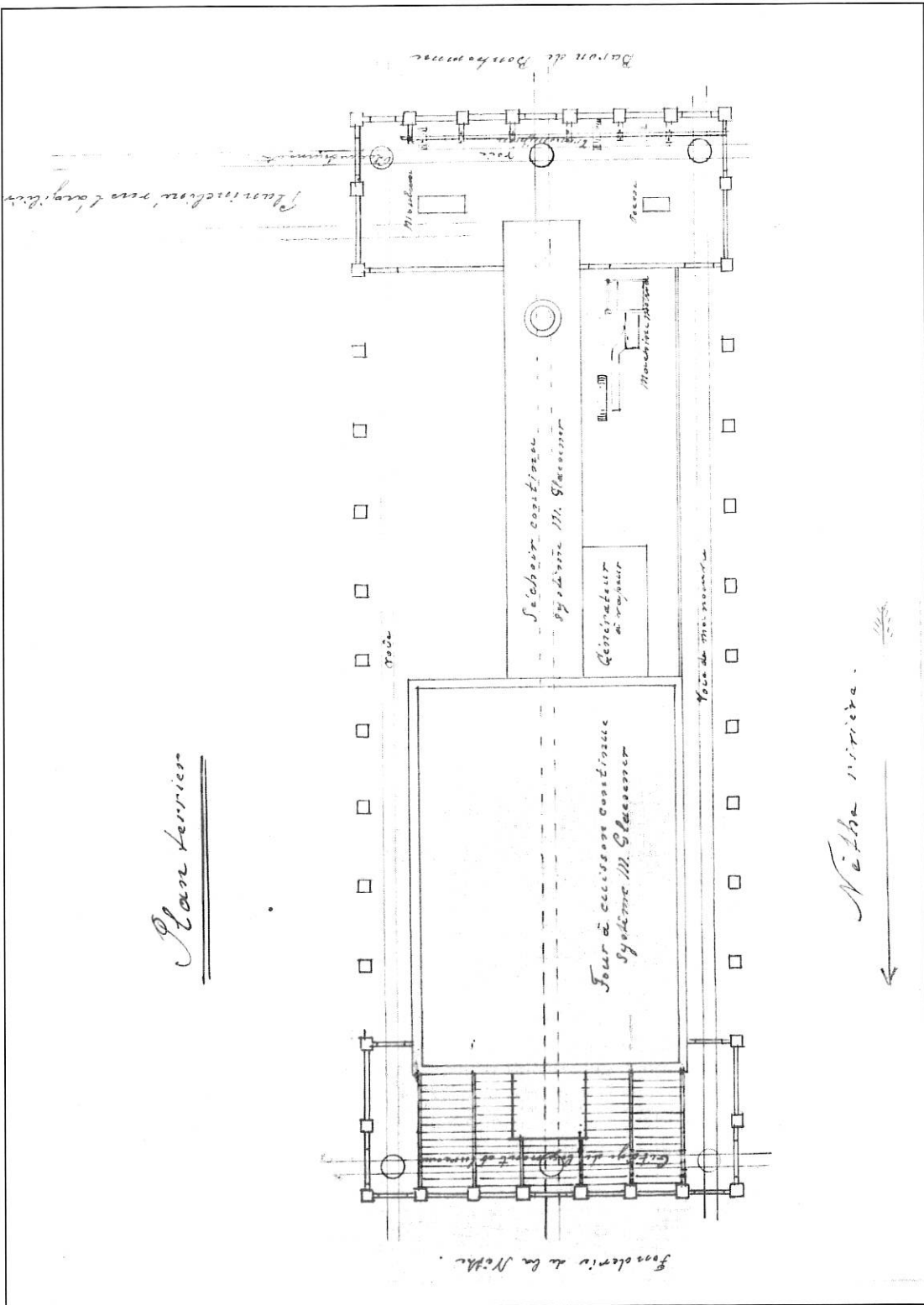
(57) *Bijv. B.S.B.* (20.03.1900) nr. 1276 (stichtingsakte); PAA, V.I. Duffel, nr. 35 (1900). Gronden: kadastrern. E 541a, 549, 550, 552, 559, 565a, 566, 567, 572-579.

(58) Kadastrale legger, art. 2142.

(59) *Idem*, art. 2484. Nadien: weduwe Hottat en zonen.

(60) *Idem*, art. 2080; PAA, V.I. Duffel, nr. 27 (1898).

(61) Kadastrale legger, art. 2112.

Case Lerries

Néthe néthe.

7. Toen de investeerders op 4 januari 1898 het gemeentebestuur van Duffel vroeger om een mechanische steen- en pannenmakerij te mogen oprichten op het gehucht Notmeir, beschreven ze het bijgevoerde plan tot in het detail: La briquetterie et tuilerie s'établit dans un bâtiment en maçonnerie couvert en tôle galvanisée mesurant 54 mètres de longueur sur 18,50 mètres de profondeur à ériger sur le font de Néthe à une distance minimum de 4 mètres de la digue. Elle comprendra deux fours et un séchoir à feu continu, des malaxeurs, broyeurs et presses qui seront actionnés par une machine à vapeur de la force de 25 chevaux. La force motrice sera fournie par une chaudière à vapeur de construction nouvelle. Les gaz des fours et du séchoirs ainsi que la fumée du feu de la chaudière s'échapperont par une cheminée en briques ayant une élévation de 35 mètres de hauteur (Provinciebestuur Antwerpen).

Productie en tewerkstelling in de Duffelse steennijverheid

Concrete informatie over productie en tewerkstelling is zeldzaam, en de in de bronnen vermelde gegevens dienen bovendien met grote voorzichtigheid gebruikt te worden. Wat de productiehoeveelheid betreft, zijn slechts drie cijfers bekend. In 1883 werd door de steenbakkerij van de *Société anonyme des Briqueteries des deux Nèthes, à Duffel* ongeveer 52.000 ton steen geleverd. Op het geleeg van Ter Elst (*Société anonyme des Briqueteries anversoises de Duffel*) werden in 1902 ruim 33 miljoen stenen gebakken, het jaar nadien 35 miljoen (62).

Op basis van bepaalde criteria is het wel mogelijk de productiecapaciteit van verschillende bedrijven te berekenen. Zo wordt aangenomen dat in een veldoven gemiddeld 300.000 stenen gebakken werden, en de oven tweemaal per jaar werd gestookt. Zo komt men op een productie van 600.000 stenen. Voor een klampoven zijn dit er jaarlijks 1.250.000, voor een ringoven (mechanische steenbakkerij) 12.000.000 (63). De op deze manier bekomen cijfers geven echter enkel de productiecapaciteit weer, en dus niet noodzakelijk de in werkelijkheid gerealiseerde omzet. Immers, tijdens sommige jaren waren in de steenbakkerijen wel dezelfde ovens aanwezig, doch werd er minder (of tijdelijk zelfs helemaal niet) gewerkt: dit was te Duffel onder meer zeker het geval in de jaren 1892-1896 ten gevolge van sterke concurrentie en gebrek aan bestellingen (64). Bovendien moeten voor deze berekeningen het aantal en type van de gebruikte ovens bekend zijn. Dit is voor Duffel niet steeds het geval, en daarom ook werd de productie niet berekend.

Hoewel zeer vaag, kan uit de verslagen en beschrijvingen van de toestand van de Duffelse steennijverheid toch een algemene trend worden afgeleid. Na een bescheiden start (1873-1877) en enkele wisselvallige jaren (1878-1881) kwam er een zeer voorspoedige periode (1882-1886). Een dieptepunt vormden de jaren 1892-1896 en 1901. Tijdens de overige jaren lag de productie op een normaal peil (65).

De (weinige) cijfers betreffende de tewerkstelling (cf. tabel) weerspiegelen eenzelfde trend. Tijdens de gunstige perioden konden een groot aantal arbeiders aan de slag op de steenbakkerijen, in tijden van crisis echter daalde dit aantal sterk, soms drastisch. De getallen moeten ook hier met de nodige omzichtigheid benaderd worden. Normaal werd steeds het aantal arbeiders tijdens de zomermaanden aangegeven. Gedurende de winter viel dit getal meestal terug tot ongeveer de helft. Tijdens sommige jaren (onder meer 1895-1896) is het echter niet duidelijk of de cijfers betrekking hebben op de winter- of zomerperiode. Bovendien wijzen de afgeronde getallen op het feit dat het om schattingen ging.

Tabel: Tewerkstelling en totale bevolking (66)

Jaar	Tewerkstelling		Totale bevolking	
	Absolute cijfers	Index	Absolute cijfers	Index
1878	80	26	4969	98
1880 (= 100)	300	100	5060	100
1881	40	13	5155	101
1883	400	133	5320	105
1884	500	167	5342	106
1885	500	167	5468	108
1886	500	167	5609	111
1889	500	167	5824	115
1890	500	167	5934	117
1891	300	100	5943	117
1895	20	7	6192	122
1896	30	10	6395	126
1899	400	133	6857	136
1914	400	133	9285	183

(62) *Mouvement ... 1883*, p. 69; GAD, handschrift E.H. Dens (ongenummerd).

(63) R. Baetens, *a.c.*, p. 129-132, 141-145.

(64) GAD, G.Corr., 23.02.1893; 27.03.1894; 05.02.1895; 22.02.1896.

(65) *Mouvement ... 1877-1914*; GAD, G.Corr., *passim*.

(66) *Ibidem*. De tellingen van 1896 en 1910 werden niet in de tabel betrokken, aangezien deze tellingen werden verricht tijdens de winter (overige cijfers: zomerseizoen). Bovendien werd in de nijverheidsstelling van 1896 slechts één Duffelse steenbakkerij opgenomen (129 arbeiders): cf. *Recensement général des industries & métiers (31 octobre 1896)*, 1 (Brussel, 1900) p. 13.

(67) GAD, Registers van in- en uitwijkingen, 1873-1920.

(68) GAD, Bevolkingsregisters, 1901-1910 en 1911-1920.

(69) Volgens de nijverheids- en handelstelling van 1910 waren er te Duffel 189 mensen werkzaam in de steennijverheid (waarvan 45 werkloos). De telling werd echter eveneens in de winter opgenomen: *Recensement de l'industrie et du commerce* (31 déc. 1910). *Première partie: recensement professionnel*, 1 (Brussel, 1913) p. 42.

(70) PAA, V.I. Duffel, nr. 27 (1898) en 35 (1900); GAD, G.Corr., 27.02.1885.

(71) GAD, Bevolkingsregisters, 1911-1920.

Wel is duidelijk dat, daar waar de totale Duffelse bevolking tussen 1899 en 1914 zeer sterk aangroeide, het aantal arbeiders op de steenbakkerijen naar verhouding slechts in lichte mate steeg. Hierbij moet men echter rekening houden met het feit dat er zich in deze periode heel wat nieuwe industrieën te Duffel vestigden (kopergieterij, nikkelfabriek, papierfabriek, ...), waar velen werk vonden.

Een belangrijke impact had de steennijverheid duidelijk op de migratie te Duffel (in- en uitwijkingen). Vanaf 1873, met de oprichting van de fabriek van A. Hermans jr., kwamen steenbakkerswerklui zich te Duffel vestigen. Uit cijfers van de registers van vertrek en aankomst (67) blijkt de grootste inwijking plaats te hebben tijdens de jaren 1896-1900/5. Het merendeel van de immigranten was afkomstig uit andere, naburige steenbakkerscentra (Rumst: 42 %; Terhagen: 13 %; Boom: 9 %). In totaal kwamen 561 arbeiders (totaal families: 1609) zich tussen 1873 en 1920 te Duffel vestigen. Voor velen werd Duffel echter geen definitieve woonplaats: bijna de helft (48,5 %) van de groep verliet de gemeente binnen twee jaar. Ook andere arbeiders uit de bedrijven gingen hun geluk elders beproeven. In totaal betrof de uitwijking 408 werklieden (totaal families: 1322), waarvan 60 % vermoedelijk op de steenbakkerijen in andere gemeenten (Rumst, Terhagen, Boom, Hemiksem) ging werken. Deze "bevolkingsbeweging" in en uit Duffel leverde toch een duidelijk positief saldo voor de gemeente.

Op basis van de bevolkingsregisters van 1901 kon worden nagegaan waar de arbeiders van de steenbakkerijen waren gehuisvest (68). In 1901 waren dat er 160 (dit getal betreft enkel de arbeiders zelf; waar de meeste vrouwen en kinderen van hen eveneens op de bedrijven werkten, werden ze in de registers vrijwel altijd genoteerd als "zonder beroep"; het feit dat de bevolkingsboeken in de winter werden opgesteld, wanneer de werkgelegenheid lager lag dan tijdens de zomermaanden, kan ook een oorzaak zijn voor het lage cijfer (69)). De meesten van hen (60 %) woonden in de onmiddellijke omgeving van de steenbakkerijen (Stationsstraat en Notmeir). In Duffel-Oost waren er slechts 24. Tien jaar later, in 1911, was deze concentratie nog groter: van de 130 arbeiders waren er 70 % gevestigd nabij de "gelegen", waarvan het merendeel rond de fabriek van Ter Elst (50 %).

Ook over de werkomstandigheden is spijtig genoeg weinig bekend. Enkel bij de aanvragen van De Beukelaer (1898) en de *S.A. Briqueteries mécaniques de Notmeir - Duffel* werd het aantal werkuren opgegeven. Op beide bedrijven werd zowel tijdens de dag als 's nachts gewerkt. Tijdens de winter begon de werkdag om 6 uur en eindigde om 16 uur, met een onderbreking van 1 uur; gedurende de zomer werd er gewerkt van 5/6 uur tot 18 uur, met een pauze van 2 uur. De lonen schommelden (in 1885) tussen 2 en 4 frank per dag (70). Onderbetaalde kinderen en vrouwenarbeid waren, zeker in die jaren, niet ongewoon. Bovendien moet er rekening mee gehouden worden dat tijdens de wintermaanden velen zonder werk vielen en voor het noodzakelijk inkomen tijdelijk elders dienden te werken.

Met de Eerst Wereldoorlog viel het doek over de Duffelse steennijverheid. De geschiedenis van deze industrietak was duidelijk een verhaal van voor- en (heel wat) tegenspoed, snelle wisselingen en overdrachten, en een aaneenschakeling van elkaar opvolgende maatschappijen en vennootschappen. Sterk afhankelijk van de afzetmogelijkheden en onderhevig aan een felle concurrentie, konden de vestiging aan kasteel Ter Elst en de oudste fabriek op Notmeir zich toch min of meer handhaven tot aan de Eerst Wereldoorlog. Misschien wel het meest opvallend is het feit dat daar, waar de steenbakkerijen van Notmeir werden opgericht, deze industrie werd opgevolgd door andere nijverheden, en tot op de dag van vandaag de zware industrie zich hier nog steeds bevindt.

Frank Keersmaekers
Molenstraat 16
2570 Duffel

Een steenbakkerij in de Mechelse groentestreek, het "Geleeg" te Onze-Lieve-Vrouw-Waver 1870-1913

In enkele algemene publicaties over de Belgische baksteenfabrikatie wordt - naast de meer bekende regio's - ook de streek rond Sint-Katelijne-Waver als een belangrijk centrum van baksteennijverheid vermeld (1). Dat dit niet onterecht gebeurt, blijkt onder meer uit de studie van Marcel De Meester uit 1907. In deze momentopname worden voor de provincie Antwerpen niet minder dan 167 baksteenfabrikanten gerepertorieerd en gelokaliseerd en kan per streek een goed overzicht verkregen worden. Het grootste aantal steenbakkerijen situeerde zich toen in de Rupelstreek en in de Antwerpse Kempen, voornamelijk langs het kanaal Antwerpen-Turnhout. Daarnaast telde de brede regio Duffel - Sint-Katelijne-Waver - Heist-op-den-Berg toch ook niet minder dan 21 steenbakkerijen of zowat 12,5 % van het totale aantal in de provincie (2).

Het is dan ook merkwaardig te moeten vaststellen dat de - ondertussen verdwenen - steenbakkersactiviteiten in deze laatste regio tot op heden nagenoeg volledig uit het zicht zijn gebleven. Er is nauwelijks globaal historisch onderzoek beschikbaar - dit in tegenstelling tot de beide andere gebieden, Rupelstreek en Antwerpse Kempen - en de enkele interessante deelstudies die wel voorhanden zijn, werden meestal in moeilijk vindbare lokale tijdschriften gepubliceerd zodat het resultaat van dit onderzoek niet de bekendheid kreeg die het verdient (3).

In wat volgt zullen we trachten een zo scherp mogelijk beeld te geven van één van de kleinere steenbakkerijen uit deze regio, met name die van Onze-Lieve-Vrouw-Waver. We beschikken daarvoor gelukkig zowel over een groot aantal historische documenten, als over een vrij uitvoerig verslag van één van de laatste mede-eigenaars (4). Daarmee hopen we een aanzet te kunnen geven tot verder onderzoek naar gelijkaardige bedrijven uit de buurgemeenten zodat op termijn de huidige beeldvorming over deze bedrijfstak enigszins kan worden bijgesteld.

Rond 1870, de periode dat de steenbakkerij in Onze-Lieve-Vrouw-Waver opgericht werd, was het grootste deel van de circa 2450 inwoners actief in de landbouw. Naast haver, gerst, boekweit, rogge en tarwe, werd met meer en meer succes vroege aardappelen - en later groenten - geteeld. Daarnaast deden de meeste bedrijven ook aan veeteelt - naast melkvee vooral pluimvee. Industrie was er weinig of niet. Wel waren enkele ambachtelijke beroepen aanwezig - zoals smid, wagenmaker, bakkers, brouwers, molenaars -, naast metsers, wevers, vlasarbeiders en dagloners allerhande. Door het groeiend aandeel van de aardappelteelt werd de verbouwing en verwerking van industriële gewassen als koolzaad en vooral vlas - lange tijd de belangrijkste teelt in Onze-Lieve-Vrouw-Waver die bijna in elk gezin wel iemand bezig hield - zelfs geleidelijk verdrongen, zodat het roten, zwingelen, spinnen en weven rond 1880 nagenoeg volledig uit het dorp was verdwenen (5).

---

(1) Cf. bijvoorbeeld Patricia De Somer, Van klei tot baksteen (Antwerpen, 1984) p. 22 (heruitgegeven door Steenbakkerijmuseum 't Geleeg in 1989): *De meest opvallende concentraties van de "mechanieke" steenbakkerijen zijn in het Land van Waas, de streek rond Sint-Katelijne-Waver en de streek Kortrijk-Doornik. De grootste concentratie blijft echter de streek van Boom.*

(2) Cf. Marcel De Meester, *Les industries céramiques en Belgique* (Brussel, 1907). Voor de Rupelstreek zijn in Boom 39, Niel 22, Terhagen 16, Rumst 14, Hemiksem 10 en in Kontich, Reet, Schelle en Wilrijk telkens 1 steenbakkerij gerepertorieerd. In de Antwerpse Kempen zijn dat voor Beerse 14, Rijkevorsel 8, Sint-Lenaarts/Brecht 9, Ravels 3, Sint-Job-in-'t-Goor en Turnhout 2, en voor Essen-Wildert, Minderhout en Oud-Turnhout telkens 1 steenfabriek. In de regio rond Sint-Katelijne-Waver tenslotte worden voor Putte 8, Duffel 3, Heist-op-den-Berg 3, Sint-Katelijne-Waver 2, en voor Onze-Lieve-Vrouw-Waver, Booischoot, Lier, Ramsel en Schriek telkens 1 steenbakkerij vermeld.

(3) Zie onder meer de uitstekende studie van: F. Keersmaekers, "De Duffelse steennijverheid", *Duffla*, 2/3 (1990) p. 88-110.

(4) Naast documenten uit het Oud Gemeentearchief Onze-Lieve-Vrouw-Waver (OGW) en het Provinciaal Archief Antwerpen (PAA) is voor deze studie vooral ook gebruik gemaakt van enkele stukken uit het archief van de familie Van Rompay, bewaard door de vzw Jozef van Rompay-Davidfonds-

genootschap te Onze-Lieve-Vrouw-Waver. Het gaat hierbij zowel om een correspondentieboek over de periode 1900-1908, uit de nalatenschap van Denis van Rompay, dat een deel van het bedrijfsarchief van de vroegere steenbakkerij bleek te bevatten als om het originele handschrift en het typoscript van een lezing uit 1938 over "Een steenbakkerij te Onze-Lieve-Vrouw-Waver" door Frans van Rompay zoals gepubliceerd in: M. Baeck (red.), *De Geschied- en Oudheidkundige Kring van Onze-Lieve-Vrouw-Waver 1936-1941*, Mededelingen van het Jozef van Rompay-Davidsfonds-genootschap vzw, VIII (Onze-Lieve-Vrouw-Waver, 1996) p. 148-154 en noten p. 176-177. Daarnaast is ook dankbaar gebruik gemaakt van: Frans van Rompay, "Een steenbakkerij of geleeg te Onze-Lieve-Vrouw-Waver", *Roosendaal*, 9/1-2 (1977) p. 68-73 waarin datzelfde verslag met een inleiding door Jos van Rompay is verwerkt. Hoewel zowat 25 jaar na de sluiting van de steenbakkerij totstandgekomen blijkt dit verslag vrij accuraat te zijn.

(5) Zie hiervoor: Jozef van Rompay, *Bijdrage tot de geschiedenis van Onze-Lieve-Vrouw-Waver in het Land van Mechelen* (Lier, 1970) p. 330-340 en Eddy Van Leuven, "Een beeld van Sint-Katelijne-Waver en Onze-Lieve-Vrouw-Waver uit de periode 1900-1914", in: *Een tuindersdorp werd slagveld* (Sint-Katelijne-Waver, 1994) p. 16 e.v. (6) Cf. G.B. Janssen, *Baksteenfabricage in Nederland: van nijverheid tot industrie 1850-1920*, Gelderse historische reeks, XVII (Zutphen, 1987) p. 202-203: *Elke landeigenaar, groot of klein, die beschikte over goed afticelbare gronden, kon steenfabrikant worden. Tot ver in de tweede helft van de negentiende eeuw werd de baksteenfabricage beschouwd als een bijzondere vorm van grondexploitatie, verwant aan het landbouwbedrijf.*

(7) OGW, Register schepencollege 1853-1883, p. 52, procesverbaal d.d. 13.01.1870. Er werd mondeling bezwaar ingediend door J.B. Vercammen, Gommarus Vervloet, Petrus Roofthoof, Guil. Van Saet, J.C. Van Dyck en schriftelijk door Mevr. Dumont-Goovaerts, J.

Er was dus duidelijk ruimte voor een nieuwe, industrieel getinte activiteit toen Jan Baptist Vanderauwermeulen, grondeigenaar uit het naburige Koningshooikt, eind 1869 - begin 1870 aan het Waverse gemeentebestuur de toelating vroeg om op een stuk grond in de Beekmeutervelden - 1 hectare 22 aren en 95 centiareen groot in Wijk B, nummers 39-40-41a en 41b van het kadaster, op zowat 400 meter van de gemeenteweg van Onze-Lieve-Vrouw-Waver naar Koningshooikt, de huidige Berlaarbaan - een steenbakkerij voor klampsteen te beginnen.

Waarom Vanderauwermeulen juist op dat moment en precies ook dit initiatief nam, is nu nog moeilijk met zekerheid te achterhalen. Wel zijn enkele factoren aan te wijzen die wellicht zijn beslissing mee hebben ondersteund. Zo steeg de vraag naar bouwmaterialen in de tweede helft van de negentiende eeuw aanzienlijk. Aan de basis daarvan lagen zowel de aanhoudende bevolkingsaan-groei - en de ermee gepaard gaande stadsuitbreidingen - als de stijging van de welvaart - onder meer veroorzaakt door een verdere groei van de nijverheid - en tenslotte ook de toename van overheidsinvesteringen die met grote openbare werken gepaard gingen. Dit alles zorgde in de jaren 1870 dan ook voor een hausse in de steenbakkerijsector zodat investeren hier aantrekkelijk werd.

In tegenstelling tot de meeste andere bedrijfstakken vroeg bovendien juist de oprichting van een ambachtelijke steenbakkerij geen grote kapitaalsinvestering. Want hoewel de productie er vrij arbeidsintensief was - de loonkost maakte zowat 50 tot 70 % van de productiekosten uit - en de energiekost - hout en steenkool voor het stoken van de ovens - vaak niet gering, vroeg dit toch geen permanent geïnvesteerd vermogen. Door de relatief korte duur van het productieproces kon immers vrij snel winst gerealiseerd worden (6). De belangrijkste investeringsfactor was dan ook duidelijk de grondstof - klei - en die was in de Waverse ondergrond als uitloper van de Rupeliaanse oligoceenlaag in voldoende mate en vrij eenvoudig exploiteerbaar aanwezig.

Wel ontbraken voor de geplande Waverse steenbakkerij echt gunstige omstandigheden voor de aanvoer van benodigde materialen en de afvoer van de afgewerkte producten zoals de nabijheid van waterwegen of spoorwegen, die de transportkosten en dus ook de afzetmogelijkheden gunstig konden beïnvloeden. Toch was de ligging - niet ver van de belangrijkste verbindingsweg tussen Mechelen en Lier, zodat de regionale afzet vrij gemakkelijk verzekerd kon worden - zeker ook niet slecht te noemen.

Op 13 januari 1870 werd de aanvraag van Vanderauwermeulen tot het oprichten van een steenbakkerij door de gemeenteraad van Onze-Lieve-Vrouw-Waver behandeld. Wellicht onder de indruk van de bezwaren tijdens het voorafgaande onderzoek *de commodo et incommodo* door tien omliggenden ingebracht (7), verleende het gemeentebestuur slechts toelating voor het opstarten van een steenbakkerij voor 5 à 600.000 kareelstenen en dit enkel voor de duur van het lopende jaar en op voorwaarde dat er slechts in de periode tussen 1 september 1870 en eind 1870 zou worden gestookt, dat alle eventuele schade aan bomen en vruchten, wegen en waterlopen zou worden vergoed en dat de bestaande waterloop - de "Cammaarbeek" - werd gelaten zoals hij was (8). Daarmee kon mogelijk één van de eerste steenbakkerijen uit de omgeving van start gaan (9).

Hoewel exacte gegevens verder ontbreken - en al vonden we ook geen spoor terug van een aanvraag tot verlenging van de toelating voor het daaropvolgende jaar 1871 -, wijst alles er toch op dat Vanderauwermeulen in de daaropvolgende maanden de steenbakkerij daadwerkelijk opstartte en de exploitatie mogelijk zelfs tot zijn overlijden heeft voortgezet. Na de verkoop van de steenbakkerijgebouwen en -gronden kon notaris J.F. De Bie op 26 oktober 1871 namelijk ook de volledige inboedel van het bedrijf veilen, met daaronder niet minder dan 228.000 *papensteen*, 7 *kraaitwagens*, *pomp*, *schuppen*, *schoepen*, *eemer*, 3 *vormen* - de normale uitrusting van een ambachtelijke steenbakkerij (10).

Bij het begin van het daaropvolgende nieuwe steenbakkersseizoen werd aan het gemeentebestuur voor hetzelfde perceel - nu aangeduid met de kadastrale nummers Wijk B, nrs. 39a-40a-41c-41d-41e en 41f - opnieuw een exploitatieaanvraag voorgelegd. De aanvraag tot toelating voor het bakken van steen - *thans in klampen, en nadien in hovens* (sic) - gebeurde door de nieuwe eigenaar van de steenbakkerij, de Waveraar Joannes Franciscus Verschaeren (11).

Bij het onderzoek de *commodo et incommodo* dienden opnieuw enkele aangelanden bezwaar in. Naast een beperking van het stookseizoen tot de periode na de oogst en het behoud van rechten op schadevergoeding, vroegen zij nu ook uitdrukkelijk dat de steenovens van een hoge schouw zouden worden voorzien. Deze laatste eis werd opgenomen in de goedkeuring van het provinciebestuur d.d. 25 april 1872. De beperking van het stookseizoen werd evenwel niet weerhouden (12).

Op dat ogenblik was de steenbakkerij reeds uitgerust met twee droogloodsen van circa 28 meter lang op 5 meter breed en twee andere gebouwen: één van 16 op 5 meter en één van nagenoeg 5 op 5 meter, telkens met klein uitbouw-tje. Het gaat hierbij wellicht om dienstgebouwen voor het opbergen van de werktuigen, de zandvoorraad en dergelijke en haast zeker niet om klamp- of paapovens. Uit de exploitatieaanvraag kan men immers duidelijk afleiden dat er enkel in veldovens werd gestookt (13).

Volgens de getuigenis van Frans van Rompay begon Verschaeren nog datzelfde jaar te werken. De exploitatie van de steenbakkerij was echter eerder primitief - kruiwagen en spade bleven de voornaamste werktuigen - en men bracht dan ook het eerste jaar niet meer dan 10 à 12.000 stenen voort, waarbij de kleiput ongeveer 8 m² groot was.

Volgens Frans van Rompay werden ook tijdens de volgende jaren telkens slechts 20.000 à 25.000 stenen gebakken, voldoende om in de lokale behoefte te voldoen. Er werd namelijk niet zoveel gebouwd in Onze-Lieve-Vrouw-Waver en zeer veel huizen waren bovendien nog opgebouwd met lemen muren die slechts geleidelijk aan door stenen muren werden vervangen.

De steen was klein en bovendien noch goed gevormd, noch goed gebakken. De opbrengst was dan ook in verhouding - in 1881 bedroeg de prijs zowat 7 à 7,50 frank per duizend, levering inbegrepen terwijl de gemiddelde prijs van klampsteen toen vermoedelijk ongeveer 12 frank bedroeg.

Toch weten we ook dat Verschaeren door de bouw van twee vaste klampovens de productie tot 400 à 500.000 stenen per jaar verhoogde, waarbij allicht ook de kwaliteit van de afgewerkte producten aanzienlijk werd verbeterd. Het lijkt dan

Vranckx, Fr. Wouters, J.J. Op de Beeck en C. Steemans.

(8) OGW, Register gemeenteraad 1851-1871, p. 131 verso, gemeenteraadsverslag d.d. 13.1.1870.

(9) In Duffel werd namelijk de eerste "moderne" steenbakkerij in 1873 opgericht, terwijl in Sint-Katelijne-Waver de familie Sooi Verrept zich pas rond de eeuwwisseling vanuit Rumst aan de Midzelen vestigde. Zie respectievelijk: F. Keersmaekers, "Duffelse steennijverheid", p. 92 en Eddy Van Leuven, "Een beeld van Sint-Katelijne-Waver", p. 16 e.v. We beschikken evenwel niet over de exacte oprichtingsgegevens van de Katelijne steenbakkerij Van den Eynde - in 1907 naast Verrept-Van Rompay actief - en de acht bedrijven die toen te Putte actief waren zoals vermeld in Marcel De Meester, *Les industries céramiques*, p. 175-176. Van de steenbakkerijen te Putte werden minstens twee vóór 1870 opgericht, met name steenbakkerij Andries-Egidius Van Hoof in 1865 en steenbakkerij Viktor Vermeylen-Mijlemans in 1867, cf. Herman Holemans, "Windmolens ingericht als waterpomp", *Ons Molenheem*, 3 (1982) p. 5-6.

(10) Advertentie voor een Koopdag (...) *wegens de beneficiaire erfgenamen van wijlen Jan Bt. Vander Auvermeulen in leven koopman te Konings Hooyck, ter onlangs verkochte steenbakkerij nabij de herbergen Boekweistrooi en den Boschmolen te O.L.Vrouw Waver op donderdag 26 oktober 1871 door notaris J. F. De Bie in Advertentieblad Lier* (14 oktober 1871). De vermelding van "papenstein" is hierbij echter

---

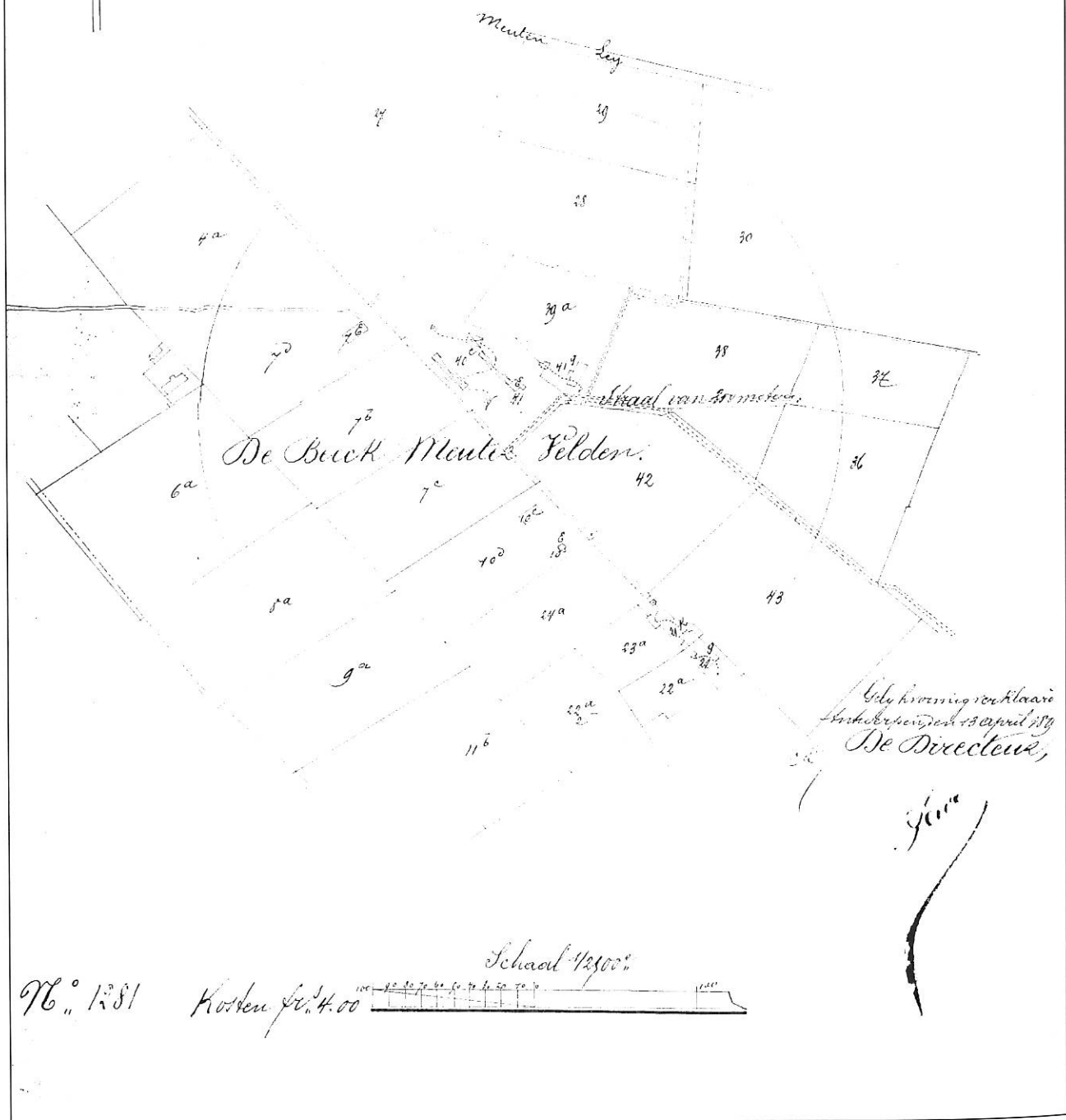
enigszins enigmatisch aangezien de steen in de Waverse steenbakkerij op dat ogenblik enkel in een open veldoven kan gestookt zijn.

(11) Volgens de kieslijst van 1878 landbouwer, geboren te Sint-Katelijne-Waver op 1 oktober 1828, en wonend in de Boterhoek - Erfstraat (in de kieslijst van 1895 aangeduid als "Zoeteweyde 97").

(12) OGW, Register schepencollege 1853-1883, p. 56v°, zitting van 22 maart 1872; PAA, Vergunningsplichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 1 (1872) (met dank aan Patrick De Greef voor de opzoekingen in het provinciaal archief). Bezwaar werd op 21 maart 1872 aangetekend door Petrus Roofthoof, Petrus Dyck, Jan Baptist Borremans, Franciscus De Groof en Jan Baptist Cuypens. De laatste trad ook op in naam van Joanna Vercam-men en mevrouw Dumont-Goovaerts. De aanvraag en de bezwaren werden vervolgens besproken in het schepencollege van 22 maart 1872 en de gemeenteraad van 25 maart 1872.

(13) Cf. plan d.d. 15.04.1872 opgemaakt door landmeter A. Verheyen; PAA, Vergunnings-plichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 1 (1872). Een veldoven wordt telkens opgebouwd uit de opgestapelde, gedroogde bakstenen waartussen men hout en steenkool doet branden nadat de zijanten met leem zijn afgedicht. In het verleden werd dit type oven in het dagelijkse taalgebruik niet onderscheiden van de echte klampoven. Met deze laatste term wordt in de moderne literatuur verwezen naar een oven bestaande uit vier muren afgedekt door een dak, waardoor men veel minder afhankelijk van weersomstandigheden is. Hoewel dit type oven veel minder afval oplevert dan een veldoven, heeft men - door de ongelijke warmteverdeling in de oven - toch nog af te rekenen met grote kwaliteitsverschillen bij producten uit dezelfde oven. In de paapoven - een rechthoekige gewelfde ruimte die de hitte volledig ingesloten houdt - wordt ook dit laatste euvel opgeheven en bereikt men een veel egalere kwaliteit (zie ook verder).

Extrakt
 uit het kadastraal plan der gemeente
 Onze-Lieve-Vrouw-Waver.
Sectie B.

1. Antwerpen, Provinciaal Archief, Vergunningsplichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 3 (1893).

ook waarschijnlijk dat Verschaeren zijn steenbakkerijactiviteiten in 1891 stopzette, vooral onder druk van de recessie die de sector in die periode doormaakte (14).

Het geheel werd vervolgens door Jan Frans Bogaerts-Vervloet (15) voor een bedrag van 6000 frank overgenomen. Sooiken Bogaerts, een aannemer van openbare werken, kerken en grote gebouwen - en dus zelf groot afnemer van baksteen - zag daarin allicht economisch voordeel. Met het oog op een betere exploitatie hervormde hij de steenbakkerij naar het model van de bedrijven in Boom, Rumst en omgeving.

Volgens Frans van Rompay werd onder meer het windmolentje dat in de periode Verschaeren werd gebruikt om de kleiput droog te houden, vervangen door een moderne centrifugale zuigpomp die vanuit een machinekamer met stoomketel werd aangedreven. Op het westelijke deel van het terrein verzezen vier - volgens het handschrift zelfs zes - drooghallen van 80 meter lengte en evenveel droogpleinen van dezelfde afmetingen. Langs de noordkant werd een rij van acht werkmanswoningen gebouwd. Tenslotte bevonden zich op de steenbakkerijgronden naast twee grote klampovens ook nog één vapeur- of paapoven met hoge vierkante schouw (16).

Deze beschrijving wordt in grote lijnen bevestigd door verschillende documenten (17). Zo vroeg Bogaerts op 9 februari 1893 toelating tot oprichting van *twee nieuwe steenovens* voorzien van een hoge schouw. De aanleiding hiervoor lag wellicht bij het proces rond een schadeclaim dat het jaar daarvoor door Antoon Van der Auwera, één van de aangrenzende landbouwers, was aangespannen. Het proces liep overigens voor Bogaerts gunstig af.

In het advies van de geneeskundige commissie der provincie Antwerpen - in een brief van 12 mei 1893 aan het provinciebestuur - werd Bogaerts' aanvraag gunstig beoordeeld: *Het geld [sic] hier twee ovens te verbeteren die sedert 1871 in voege zijn, en slechts bestonden uit 4 muren, zonder welfsel. De Hr Bogaerts wil ze overwelfen en de smoor en dampen door eene schouw in de lucht voeren - De eene oven bedraagt 55.000, de andere 130.000 stenen.* Uit het aan het dossier toegevoegde plan blijkt dat de nieuwe paapoven ongeveer 11 op 10 meter groot was, uit twee kamers van verschillende afmetingen bestond en inderdaad van een schouw was voorzien (18). Noch tijdens het voorafgaande onderzoek *de commodo et incommodo*, noch vanwege het schepencollege werd er dan ook zwaarwegend bezwaar aangekend (19), zodat deze aanpassing zonder bijkomende eisen op 19 mei 1893 door het provinciebestuur werd goedgekeurd.

In de jaren die volgden slaagde Bogaerts er mede dankzij deze investeringen in om zijn productie te verhogen tot meer dan 500.000 stenen - en mogelijk zelfs tot 800.000 à 1 miljoen stenen - per jaar. Als succesrijke steenbakker en aannemer van grote werken werd hij in 1898 ook nog verkozen tot gemeenteontvanger. Klaarblijkelijk groeide het werk op deze uiteenlopende terreinen hem uiteindelijk toch boven het hoofd, want deels geplaagd door tegenslag, deels ook door eigen onzorgvuldigheid werd hij in april 1902 bankroet verklaard (20). Een curator zorgde vervolgens voor de vereffening waarbij ook de steenbakkerij openbaar verkocht werd.

(14) Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, papieren Frans van Rompay, kladhandschrift lezing 9 april 1938, en definitieve versie Frans van Rompay, "Een steenbakkerij te Onze-Lieve-Vrouw-Waver", in: M. Baeck (red.), *De Geschied- en Oudheidkundige Kring van Onze-Lieve-Vrouw-Waver 1936-1941*, p. 148-154 en noten p. 176-177. Zie ook Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap, papieren Paul Notelteirs, Historische aantekeningen, deel IV, p. 104.

(15) Volgens de kieslijst van 1895 geboren te Onze-Lieve-Vrouw-Waver op 7 januari 1867 en wonend in de Molenstraat 70.

(16) Zie noot 14. Wellicht bouwde Bogaerts de acht werkmanswoningen op het terrein van de steenbakkerij om zo een aantal "eigen" werklieden aan het bedrijf te binden. Dit was in de sector helemaal niet ongevoel.

(17) PAA, Vergunningsplichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 3 (1893), met dank aan Patrick De Greef.

(18) PAA, Vergunningsplichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 3 (1893), plan d.d. 26 maart 1893 door Bogaerts zelf opgemaakt. De kamers zijn respectievelijk 3,8 x 6,8 meter en 3 x 6,8 meter groot, met buitenmuren van 1,5 meter dik en een scheidingswand van 0,8 meter. De voet van de schouw is 2,4 op 2,4 meter groot. Naast drie kleiputten - achteraan op het terrein waar later de werkmanswoningen voor de steenbakkerij zullen worden opgericht - staan nog twee droogloodsen (hier met de afmetingen 60 x 5 en 32 x 5 meter) en één "oude oven" (van 6 x 9 m) ingetekend. Op het eveneens toegevoegde kadastraal uittreksel uit 1893 her-

---

kennen we naast de beide droogloodsen en de twee dienstgebouwen die reeds in 1872 bestonden, zowel de "oude oven" van 6 op 9 meter als een gebouwtje van 5 op 3 meter waarvan de functie niet bekend is - is dit de tweede klampoven van Verschaeren, of werd daarvoor een van de vroegere dienstgebouwen omgebouwd? Zie: PAA, Vergunningsplichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 3 (1893), "Extract uit het kadastraal plan der gemeente Onze-Lieve-Vrouw-Waver. Sectie B", d.d. 13 april 1893.

(19) PAA, Vergunningsplichtige instellingen Onze-Lieve-Vrouw-Waver, dossier 3 (1893), proces verbaal van het onderzoek *de commodo et incommodo* d.d. 26.02.1893 en verslag schepencollege d.d. 2.03.1893 met bijhorende stukken. Bezwaar werd enkel ingediend door C. Dassens - die zijn bezwaar overigens introk - en de reeds genoemde Antoon Van der Auwera.

(20) Cf. Frans van Rompay, "Een steenbakkerij te Onze-Lieve-Vrouw-Waver", in: M. Baeck (red.), *De Geschied- en Oudheidkundige Kring van Onze-Lieve-Vrouw-Waver 1936-1941*, p. 148-154 en noten p. 176-177. Vanaf 11 augustus 1898 in functie als gemeenteontvanger, wordt Bogaerts in de gemeenteraadszitting van 10 april 1902 voor de duur van twee maand geschorst wegens nalatigheid en het beletten van "het nazicht over de gemeentekas". Bogaerts diende daarna zelf zijn ontslag in. Zijn ontslagbrief werd voorgelezen in de gemeenteraad van 22 mei 1902. Cf. OGW, register gemeenteraad 1900-1934, passim.

(21) Geboren te Onze-Lieve-Vrouw-Waver op 27 juli 1869 en er overleden op 28 januari 1915. In februari 1903 erkende Denis van Rompay het mede-eigendomsrecht, met gelijk aandeel in winst of verlies, van zijn jongere broers Joseph ((1871), Frans ((1872), August ((1874) en zijn zusters Maria ((1875) en Mathilde ((1877). Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, ongedateerde brief (juni 1902) aan L. Stynen, Antwerpen en ontwerpovereenkomst d.d. 8 februari 1903.

(22) Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, brieven d.d. 1.07.1902, ongedateerd, 7.08.1902 aan Camille Dillies, constructeur, Brussel en d.d. 27.07.1902 en 7.08.1902 aan Jos Schellekens, advocaat, Lier.

(23) Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, brieven d.d. 14.08.1902 en 18.10.1902 aan Theodore, Mechelen.

(24) Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, brief d.d. 15.08.1902 aan August Moerens, Brussel.

(25) Zowel in 1903 als in 1904 werden minstens 400.000 stenen gemaakt, en het gaat hierbij telkens om cijfers uit de eerste paar maanden van het bakseizoen. Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, brieven d.d. 18.05.1903 en ongedateerd (rond Pinksteren 1904) aan August Moerens, Brussel.

(26) Daarbij speelde de prijs niet echt een belangrijke rol. Uit een bewaarde aankoopovereenkomst voor 110.000 stenen voor rekening van Willem /Guillielmus Peeters, herbergier, Dorp A 11 te Onze-Lieve-Vrouw-Waver, blijkt dat voor de klampsteen 9,50 fr. en voor de andere stenen 8.50 fr. per duizend werd gerekend. Voor het vervoer kwam daar 1,25 fr. per duizend bovenop. De gemiddelde prijs van klampsteen bedroeg toen vermoedelijk niet meer dan 10 fr. Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, ontwerpovereenkomst d.d. 4.11.1903.

In juni 1902 gingen de terreinen uit dit faillissement voor 25.000 fr. over in het bezit van metser-aannemer Denis van Rompay en kreeg de steenbakkerij dankzij de financiële steun van diens familie een nieuw elan (21). Daarbij werden niet alle aanwezige machines overgenomen, want begin juli vroeg Denis van Rompay - die de leiding van het bedrijf op zich nam - toelating aan de eigenaar van de *locomobiel* - een verplaatsbare stoommachine - om er twee dagen mee te mogen draaien. Wellicht gebeurde dit met de bedoeling om de kleiputten snel leeg te pompen en om tegelijkertijd de machine uit te testen. Een maand later zag Van Rompay echter van de aanschaf van deze machine af (22). Wel kocht hij de *chaudière vertical* - een stoomketel afkomstig uit het Mechelse werkhuis Maréchal - over en leerde er onmiddellijk ook mee omgaan (23). Klaarblijkelijk wilde men de gedane investering snel laten renderen, want op 15 augustus was men reeds bezig met het stoken van een eerste oven met een inhoud van 60.000 stenen (24).

In de jaren die volgden haalde de productie minstens het vroegere niveau (25). De afzet was overigens plaatselijk verzekerd. Niet alleen was de steen van goede kwaliteit, zodat er heel wat externe bestellingen binnenkwamen (26), ook de gebroeders Van Rompay gebruikten als aannemers - net als Bogaerts vroeger - zelf een groot deel van de eigen baksteenproductie (27). Er was dan ook regelmatig zestien tot achttien man in de goed draaiende steenbakkerij aan het werk.

De werkzaamheden en werkwijze - waarover we door de interessante getuigenis van Frans van Rompay uitstekend zijn ingelicht - verschilden in deze jaren weinig van die in andere ambachtelijke steenbakkerijen (28):

Het werk vangt aan in de put. Men graaft de bovengrond weg, de potaarde wordt in pellen van ± 5 mm afgestoken en op lange rijen geworpen om tijdens het winterseizoen te kunnen bevroren en te braken. Zo blijven deze afgestoken pellen liggen tot half april. Dan neemt men aanvang met het maken van de steen. - De leem wordt in de put voortdurend vers gehouden en bewerkt tot een zeer malse deeg die ter dikte van ± 40 cm op een laag zand gereed wordt gelegd.

Bij ons moest er tijdens die bewerking zorgvuldig gelet worden op de aanwezigheid van zeer harde en scherpe stenen, wit gelijk soda, en die men 'nekkerstenen' noemde. Ze werden uit de leem verwijderd omdat ze zeer gevaarlijk waren tot het kwetsen der handen

2. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, 1554/1.

van diegenen die er moesten mee omgaan.

Deze leem werd nu met de hand opgeladen om uit de put gevoerd te worden. Dit opladen was zwaar werk. Men schepte met de handen grote pakken leem op. Sommige lieden waren hierin zozeer bedreven dat ze in één handenzwaai pakken van meer dan 30 kilogram optrokken uit de deegmassa. - Het gebeurde dat soms een niet verwijderde hekersteen diepe sneden in de handen van deze lieden veroorzaakte.

Meer dan slafelijke arbeid was het bovenhalen van de leem met de kruitwagens. Later, onder Bogaerts, was er echter een paard dat deze arbeid verrichte en in de plaats van kruitwagens waren er platte wagentjes op richels.

3. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, 1554/3.

De leemdeeg werd gevoerd tot bij de steenmaker. Deze stond voor een tafel waarop de leem ligt en waarop een bak met water staat alsmede een bak met zavelzand. In zijn hand houdt hij een strijker (plaan of plamure) en hij wordt geholpen door twee kleine gastjes van 10 tot 14 jaar. (...) - Zij brachten de lege vormen aan en leegden de gevulde. Men noemde deze knechtjes de afdragerkens. Elke steenmaker werkt met drie vormen. Er moet gedurig één vorm op zijn tafel liggen. Deze vult hij met beide handen, doopt zijn strijker eens in 't water en strijkt de bovenkant in de vorm glad. Daar komt een gastje aangelopen met een nieuwe lege vorm. Vlug werpt hij die in de zandbak en smeert hem met het zand goed in, plaatst hem op de tafel vóór de steenmaker, neemt vlug de gereedliggende en gevulde vorm weg, en spoedt er zich mee naar het droogplein waar hij hem ontlast om dan weer haastig terug te lopen, want zijn medemaat komt hem al tegen.

Na de ganse dag zo getobd te hebben kan men per dag en per ploeg 6.000 ruwe steenen te drogen leggen. De afdragerkens schikken de steen op het droogplein in lange rijen van twee, zo dicht mogelijk tegeneen. Tussen elke rij wordt een smal voetspoortje gelaten, want bij dit eerste drogen moeten de kleine gastjes meermalen, dit is 2 à 3 keren per dag, de stenen omdraaien. Schrijlings staan zij dan over de rijen en al bukkend vooruitgaande draaien ze elk steentje om!

Enkele dagen, dit naargelang de weersgesteldenis, blijft de ruwe steen op het droogplein tot hij genoegzaam verhard is om vervoerd te kunnen worden. Gewoonlijk was dat na een achttal dagen. Een onverwachte stortloed kon natuurlijk al de gemaakte steen op minder dan geen tijd bederven. De bovenkant was dan vreselijk gepokt en zulke steen was moeilijk aan de man te brengen.

Na het drogen op het droogplein wordt de steen in pakken van 100 op kruitwagens geladen (29) en naar de drooghallen (loges of leuzes) gevoerd. Deze hallen zijn lange overdekte plaatsen van 2,5 tot 3 m breedte, waar de steen zo lang aan de lucht wordt blootgesteld om uit te droogen, tot er enigen klank in komt. - In deze loges wordt riet of stro op de grond uitgespreid en langs beide zijden stapelt men dwarsgewijze en op hun kant-

(27) Naast heel wat woningen en kleinere gebouwen in de regio waren de gebroeders Van Rompay als aannemers ook betrokken bij verschillende, vrij omvangrijke verbouwingen en uitbreidingen aan het Instituut der Religieuzen Ursulinen in Onze-Lieve-Vrouw-Waver en dit vanaf 1897. Zo werd onder meer de kanteelmuur rond het domein volledig met steen van Van Rompay opgetrokken.

(28) Cf. Frans van Rompay, "Een steenbakkerij te Onze-Lieve-Vrouw-Waver", in: M. Baeck (red.), *De Geschied- en Oudheidkundige Kring van Onze-Lieve-Vrouw-Waver 1936-1941*, p. 148-154 en noten p. 176-177. Vergelijk met: R. Baetens, "Omvang en productie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16de-20ste eeuw)", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 62 (1979) p. 103-183 of R. Baetens, "De kleinijverheid en aanverwante bedrijven", in: R. Baetens e.a., *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen (Antwerpen-Weesp, 1984)* p. 193-206.

(29) Deze speciale kruitwagens werden door Denis Van Rompay in Terhagen aangekocht. Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, brief d.d. 6 maart 1905 aan Corneel De Wit, schrijver, Terhagen.

laag de stenen in drie rijen op mekaar, tussen elke steen voldoende opening latend omwille van de luchttoevoer. - In 't midden van deze hallen wordt daarbij een brede doorgang vrij gehouden.

Wanneer nu de steen volledig verhard is, slaat hij min of meer wit uit. Men klopt er op en als hij de gewenste 'toon' heeft - dit is bij voordeeliger weer ongeveer na 3 weken - is hij klaar om in de oven gebakken te worden.

4. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, 1554/2.

De eenvoudigste vorm van oven is de klamp, zoals Sus Verschaeren er gebruikte (30). - Men legt in de grond twee kanalen aan waarin hout kan aangestoken worden. Over deze kanalen stapelt men een vierkant van 3 lagen steen. Hierop strooit men een laag fijne steenkool. Op deze brandstof komen opnieuw drie lagen steen, dan weer een laag kolen en zo verder tot men de nodige hoogte bereikt heeft van de klamp die men wil bakken (3 m). Het geheel wordt nu langs buiten met leem bestreken en volledig afgesloten. Het hout in de 2 kanalen is vooreerst aangestoken en weldra zet de gloeiing zich voort in de eerste laag steen en de eerste laag steenkool en klimt naar boven zodat heel de klamp één gloeiende massa is geworden. - Na een zestal weken is de steen eindelijk klaar.

Stilaan worden deze klampen door ovens vervangen (31). Hierin werd de zogenaamde vapore- of paapsteen gebakken. Gedurende 3 dagen en 2 nachten werd de oven met gewone huiskolen gestookt en waarin de steen opgestapeld ligt zoals in de klampen maar zonder tussenlagen van brandstof. - Na acht dagen was deze steen afgekoeld en kon hij geleverd worden.

Heden wordt er natuurlijk heel anders gewerkt en meer machinaal, zodat de productie meer dan vertienvoudigd is in vergelijking met de oude systemen (32). (...)

De zavel die we nodig hadden voor het smeren van de vormen en de kleemspaden, haalden we gewoonlijk te Rijmenam. Daar was de beste te vinden en hij bevatte geen klottekens. Zavel voeren was meer winterwerk. Soms haalden we wel meer dan 40 karren. Deze zavel werd op een berg gevoerd en wanneer de zon de buitenzijde goed los en droog had gemaakt werd de losse en zandige zavel bijeengeschard en in een zandkot ondergebracht. De kruiwagen die het zand vervoerde was de zandkruiwagen en was van speciale grootte en vorm.

Wij hadden twee paarden in de zomer en maar één in de winter. Het blijvende paard voerde de steen uit en verrichtte de gewone arbeid. Het andere paard was gewoonlijk een zeer oude knol die alleen de klei uit de put naar boven moest trekken. Dit paard werd in de winter telkens verkocht en na de winter telkens door een ander vervangen. (...)

(30) Gezien de omschrijving gaat het hier duidelijk om de zogenaamde veldoven, terwijl Verschaeren ook werkte met de verbeterde klampoven.

(31) Gezien de omschrijving gaat het hier om de zogenaamde paapoven zoals Bogaerts er een bouwde.

(32) Door de toename van de mechanisering op velerlei vlakken werd de productie zelfs nog sterker verhoogd, met name van circa 6.000 tot 8.000 stenen per ploeg per dag voor handvorm, tot niet minder dan circa 140.000 stenen voor machinevorm. Daarbij werd ook het bakproces aanzienlijk verbeterd, eerst door de invoering van de ringoven gevolgd door die van de tunneloven.

Bij het steenmaken werkten we met twee ploegen van elk 6 man. In elke ploeg was één steenmaker. Als stielman won hij 3,75 per dag. Een gewone gast won 3 fr. en de afdragerekers tot 1,50 fr. (33).

De kolen die we stookten deden we met de tram tot Waver brengen. - De weg die van 't Boekweitstroo naar 't Geleeg leidde was bij regenachtig weer en 's winters een echt slijkgat waarin voerman en paard het vrij lastig hadden.

Op deze vrij ambachtelijke manier werd er in Onze-Lieve-Vrouw-Waver onder leiding van Denis van Rompay tot in 1913 steen gebakken. Toen was de kleilaag reeds zo ver uitgebaat dat men de exploitatie enkel nog kon verderzetten wanneer men grond bijkocht (34). Geen van de omliggende eigenaars bleek echter bereid tot verkoop aan een redelijke prijs. Omdat men ondertussen ook de concurrentie uit de Boomse regio meer en meer was gaan voelen, werd uiteindelijk beslist om de steenbakkerij stil te leggen.

De dienstgebouwen, de droogloodsen en de oven met de hoge schouw verdwenen tijdens de Eerste Wereldoorlog. De kleiput met een diepte van niet meer dan 8 à 9 meter - aangekocht door August, de jongste van de broers Van Rompay - werd herschapen in een mooie visput waar de boeren bij grote droogtes water kwamen halen. De smallere oprij langswaar de klei vroeger naar boven werd gevoerd bleef nog lang gedeeltelijk zichtbaar in de rechterhoek langs de Noordzijde.

Naast deze "vijver" rest op het vroegere bedrijfsterrein - dat nog steeds met de veelzeggende benaming "Geleeg" wordt aangeduid - vandaag enkel nog de sterk verbouwde rij werkmanswoningen uit de tijd van Sooike Bogaerts als getuige van een industriële activiteit die gedurende meer dan veertig jaar in een aantal plaatselijke behoeften heeft voorzien.

Mario Baeck
Molenstraat 42c
2861 Onze-Lieve-Vrouw-Waver

---

(33) Dit brengt de dagproductie tot circa 12 à 16.000 stenen per dag. Uit een geschil met een oud-werkmener vernemen we dat in 1907 bij Van Rompay de dagloners voor het uitzetten van steen slechts 0,30 fr. per duizend verdienden. Voor het "gammen" was dit 0,25 fr. per duizend, voor het afdragen werd het tarief van het gewone uurloon uitbetaald, met name 0,18 fr. per duizend stenen. Ter vergelijking: een metser verdiende bij de Van Rompays in 1904 reeds 0,33 fr. per uur en een metserdiender 0,22 fr. Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw schap, brievenboek Denis Van Rompay, brief d.d. 17.08.1907 aan L. Cannaeerts en inliggende losse rekeningen.

(34) Twee bewaard gebleven foto's geven een goed beeld van de verplaatsing van de kleiwinning naar de zuidoostkant van het terrein dicht bij de gebouwen. Volgens Frans van Rompay had men zelfs de naastliggende Cammaarbeek reeds enkele meters naar buiten verlegd. Er waren overigens reeds in april-mei 1903 onderhandelingen gevoerd over een verbetering van het tracé van deze beek. Cf. Jozef van Rompay-Davidsfondsgenootschap vzw, brievenboek Denis Van Rompay, brieven 27.04 en 14.05.1903 aan Dumont, grondeigenaar, Antwerpen.

Het inferno van een steenbakkerij

De werkomgeving van de zwoegende en zwetende steenbakkers is niet vergelijkbaar met Dante's *Inferno*, noch met de vurige voorstellingen van hellepijnen die de Kerk aan de zondaars belooft, maar het labeur en de constante hitte die de veld- en vlamovens uitstralen, zijn nauwelijks te verduren. Het effect van deze economische sector op het leefmilieu verplicht ons echter in de verleden tijd te spreken want hierdoor zijn praktisch alle ovens uit het dorpsbeeld verdwenen. Alleen nog restanten van niet opgekochte stenen of ruïnes van vlamoveninstallaties verwijzen naar een verdwenen ambacht van zwaar labeur en zeer ongezonde werkomgeving. De hitte en de walmende kolendampen teisterden de mannen die, meestal met gebogen rug, de lagen droge stenen plaatsten, die constant aangevoerd werden op speciale kruiwagens voorzien van een "hoge rug". Afhankelijk van het aantal stenen voorzien voor de oven, werden bijkomende "voerders" aangeworven en "kolenstrooiers" ingehuurd. Het welslagen van de steenovens en dus ook de kwaliteit van de bakstenen waren sterk afhankelijk van deze kolenbrander. De natuurelementen speelden eveneens een rol en vooral stortregen was sterk te mijden. De wind deed minder kwaad want die kon men opvangen met plaggen, die rond de brandende oven geplaatst werden.

Wordingsproces

Het ontstaan van een steenbakkerij begon bij het verwerven van de te ontginnen grond. Meestal was dit een perceel dat een paar meter hoger lag dan de wegzate met het gevolg dat op die manier talrijke holle wegen verdwenen en na de ontginning een vlakte ontstond en het reliëf drastisch werd gewijzigd. Op het vlak van ruimtelijke ordening en milieu was men zeer soepel, alhoewel het K.B. van 15 mei 1923 toch enkele verplichtingen oplegde. Bij elke aanvraag hielden de gemeentebesturen rekening met wat de overheid voorschreef en men was minder geneigd om onbegrensd vergunningen voor het uitbaten van steenbakkerijen toe te kennen.

Een paar voorbeelden moeten dit duidelijk stellen. Toen de Ottergemse steenbakker J.B. Redant zijn aanvraag aan het gemeentebestuur van Erondegem richtte om op de wijk Kapelhof een steenbakkerij uit te baten, leverde het onderzoek *de commodo et in commodo* geen bezwaren op. Maar het college van burgemeester en schepenen hield in elk geval rekening met de gevaarlijke gevolgen en liet de toelating toch vergezellen van enkele voorwaarden: *Hij moet in zijn werkplaatsen alle maatregelen nemen in 't belang der gezondheid van de werklieden, zoo verbeteringen op 't stuk door de wetenschap aangegeven worden, zal hij die toepassen. Hij zal de wetten en verordeningen, zoo de nog te verschijnen als de reeds bestaande, naleven. Hij is gehouden zijn werkplaatsen te laten bezoeken door den daartoe door de bestuurlijke overheid aangestelden persoon. Hij blijft tegenover derden verantwoordelijk wegens schade door het werk toegebracht en deze machtiging doet niets af van het recht der geburen* (1).

---

(1) Notulen van de gemeenteraad Erondegem (juni 1932).

Milieuvriendelijk waren deze steenovens zeker niet en zelfs in de jaren tussen de twee wereldoorlogen kon er al eens tegenkanting komen vanwege de buurtbewoners. Zo kreeg Remi Trog op gemeentelijk vlak een "politiek" advies om in

Erondegem een karveeloven te beginnen. Na het verstrijken van het openbaar onderzoek was er *reklamaam der geburen die jaarlijks gedurende het steenbakkersseizoen beschadigd worden* en de gemeenteraad van Erondegem oordeelde *noch gunstig noch ongunstig advies te geven en de Bestendige Deputatie de beslechting dezer zaak te vragen* (2). Zo moesten de leden van de gemeenteraad geen delicate beslissing nemen, die achteraf een nefaste invloed kon hebben tijdens de verkiezingen.

Als men dan toch een ontginningsvergunning bekam, dan begon pas echt het labeurwerk. De steenbakkers begonnen met de bouwlaag te verwijderen, die later diende om de kleiput weer - gedeeltelijk - op te vullen. Daarna werd de - liefst vette - leem van de heuvelrug geschraapt. Waar men bezig was, werden kleine putten gegraven in de bovenlaag waarin men 's avonds water goot om 's anderendaags het afschrapen te vergemakkelijken. Hierdoor werd de aarde trouwens beter "geprest". Dit werkingsproces gebeurde overwegend in volle zomer en de "gepreste" stenen worden in speciale smalle kruiwagens naar de droogloodsen gevoerd waar ze manueel gestapeld werden onder een open overdekte loods.

(2) Idem (7 juli 1932).

Als er voldoende kleistenen waren om een oven te bakken, moest men eerst de "voet" of de "stoel" zetten. Dit gebeurde met "zoete", te weinig gebakken en onbruikbare stenen van een voorgaande oven op het reeds ontgonnen terrein van de steenbakkerij. De grootte van de oven was afhankelijk van het aantal stenen. In de daartoe bestemde gaten strooide men houtskool. Deze werd met dikke stokken aangestampt en bedekt met een laag fijne Franse antraciet. Toen dit gedeelte brandde, was het voorbereidend werk voltooid en kon het echte labeurwerk beginnen. Dagenlang reden mannen af en aan met kruiwagens volgeladen met gedroogde maar nog ongebakken stenen van de droogloodsen naar de gloeiende veldoven, die elke dag enkele lagen hoger werd. Na een aantal dagen kwam telkens een gespecialiseerde "strooier", die de mandjes met fijne antraciet gevuld oordeelkundig tussen de spleten en op de lagen uitstrooide. Zonder verpozen werden steeds nieuwe lagen gelegd en men werkte tot laat in de avond. Dan werd het gelegde gedeelte met een pap van natte klei aan de vier wanden "afgestreken" om de warmte binnen te houden. Soms plaatste men windschermen, plaggen, om een constante temperatuur te bewaren en de wind eventueel te temperen, die anders het vuur naar één kant van de veldoven kon jagen waardoor de rest van de stenen minder gebakken zou zijn.

1. Het persen van de klei tot de vorm van de baksteen in de jaren dertig (Foto familie De Wint, Erondegem).

2. Het ophalen van de gebakken stenen met paard en kar in de jaren dertig (Foto familie De Wint, Erondegem).

Bakstenen eisen tol

Het beroep van steenbakker was in wezen niet erg gevaarlijk, alhoewel de dampen van brandende kolen niet erg bevorderlijk waren voor de gezondheid van de arbeiders en de buurtbewoners. Af en toe viel er wel eens een slachtoffer, maar dan niet specifiek tijdens de uitoefening van zijn beroep. Begin oktober 1911 verongelukte steenbakker Edmond De Smet uit Nieuwerkerken, die in Brussel werkzaam was. Hij moest in zijn geboortedorp zijn om te kiezen en toen hij 's avonds in de statie van Haaltert-Ede wilde den trein nemen van 8 ure 10 om te vertrekken, werd hij door de lokomotief omvergeworpen. De ongelukkige werd bewusteloos opgenomen. Hij was verscheidene ribben ingedrukt en moest in bedenkelijken toestand naar huis gebracht worden. Dinsdag morgen is de man overleden zonder tot het bewustzijn teruggekeerd te zijn. Hij laat vrouw en verscheidene kinderen achter (3).

Op de terreinen van de veldovens waren werkongevallen zeldzaam aangezien meestal de verhoogde grond afgegraven werd en men zelden diep groef. In andere steenbakkerijen werden soms echter diepere putten gegraven met gebeurlijk treurige gevolgen: Een verschrikkelijk ongeluk is in de gemeente Rupelmonde en Bazel, in het Land van Waes, gebeurd. In de steenbakkerijen van deze laatste gemeente heeft onverwachts Donderdag eene zakking van grond plaats gehad, en 8 werklieden wierden in den put begraven waeruit de aerde getrokken wordt, waermede de steenen worden gebakken. Vrijdagavond was nog geenen van hen gered. Den eygenaer der steenbakkerij was ter plaetse tegenwoordig (4).

den in den put begraven waeruit de aerde getrokken wordt, waermede de steenen worden gebakken. Vrijdagavond was nog geenen van hen gered. Den eygenaer der steenbakkerij was ter plaetse tegenwoordig (4).

Staking

Het uitbaten van een steenbakkerij was vaak een familieaangelegenheid. Soms beperkte men zich tot het afgraven van één perceel, bedoeld om er een huis op te bouwen en tezeldertijd voor eigen stenen te zorgen. De steenbakkers met financiële doeleinden trachtten zoveel mogelijk percelen te verwerven om ze "uit te karelen", maar niet iedereen was geneigd om zijn grond af te staan omwille van de verarming want de steenbakkers vergaten wel eens teelaarde aan te voeren om het perceel opnieuw vruchtbaar te maken.

Het voorbereiden van de veldovens gebeurde door drie of vier personen en in familieverband bleef de zaak kleinschalig. In de streek van Boom werkte men op een andere manier om bakstenen te produceren en bijgevolg bood deze industrie werk aan honderden steenbakkers. In tijden van crisis bleven conflic-

(3) *De Volksstem* (18 oktober 1911) p. 3.

(4) *De Denderbode* (7 februari 1847) p. 3.

ten dan ook niet uit wat onder andere leidde tot een algemene staking in de sector op 18 november 1935 toen geen oplossing voor de problemen werd gevonden: de drieduizend arbeiders die in de steenbakkerijen van Boom, Niel, Hemiksem, Terhagen en Rumst het werk neerlegden eisen een aanpassing van hun loon, dat gezien de krisistoestand in het land werd afgezwakt. In maart van vorig jaar werden de lonen in de steenbakkerijen der Rupelstreek van 8 tot zelfs 12 % verminderd naargelang de categorie van het werk (5). Een jaar nadien wilde men opnieuw een loonsverlaging doorvoeren en toen bemiddelingsvoorstellen over de loonkwestie geen resultaat opleverden, gingen de steenbakkers in staking om loonsverhoging te eisen.

---

(5) *De Gazet van Antwerpen* (30 november 1935) p. 1-2.

Het bakken van steen in open velden stuitte de laatste decennia steeds meer op protest van de omwonende bevolking. Ook de schadeclaims aan ruiten en gewassen speelden een niet onbelangrijke rol: ze drukten sterk op de winstmarge en maakten de exploitatie minder interessant. De gemeentebesturen waren niet erg geneigd om nog uitbatingsvergunningen toe te staan vooral vanwege de druk van de bevolking. Voor de exploitanten was het kleinschalig bakken van steen nog nauwelijks winstgevend. Langzamerhand verdwenen de vuurhaarden in het veld. In sommige dorpen herinneren nog enkele restanten van onverkochte stenen aan een vrij uitgebreide industriële sector van vroeger. Net zoals talrijke andere ambachten die zware handenarbeid vereisten, behoort ook de veldoven tot het "nostalgische" verleden.

Julien De Vuyst
Ommegangstraat 81
9420 Erpe-Mere

*Van klei tot baksteen: de hoofdlijnen van het productieproces**

* Deze bijdrage heeft slechts tot doel de lezer het wordingsproces van de baksteen in Vlaanderen toe te lichten en beoogt allerminst een wetenschappelijke vernieuwing. Om overlappingen en overbodige herhalingen te vermijden, werd gepochteerd om de bevindingen van Guy Ballet, Henri Vannoppen, Hans Rombaut en Paul De Niel in één artikel te bundelen. Met dank aan alle informanten.

Ondanks lokale verschillen verliep het productieproces om van klei tot baksteen te komen, in heel Vlaanderen ongeveer gelijk. Grosso modo kan men tien stappen onderscheiden.

1. Het afhalen van de bovengrond

Wie in een kleirijke streek een huis wou bouwen, haalde in het verleden de nodige grondstof voor het bakken van de steen uit bij het graven van de kelder. Eerst werd echter de vruchtbare teelaarde afgegraven en terzijde gelegd. Ook industriële exploitanten namen deze voorzorgsmaatregel.

1. De grote mannen steken *de bovenste speten* (uit: C. Camerman en Baeyaert, *De Boomse baksteen* (Brussel, 1950) p. 8).

2. Het kleisteken of "keren" van de grond

Tijdens de wintermaanden, wanneer het bakproces was stilgevallen, werden alle mannen opgeroepen om met de "steekschup" de klei te delven die vereist was voor het volgende seizoen. Het uitgraven van de groeve gebeurde trapsgewijs en om de kwaliteit van de klei te waarborgen, moesten alle keien en onzuiverheden zorgvuldig verwijderd worden.

3. Het "rotten" of "braken" van de klei

De afgegraven steenaarde werd op hopen gesmeten en gedurende enkele maanden blootgesteld aan de natuur. Onder invloed van de weerswisselingen verbrokkelde de klei en kreeg ze een betere kwaliteit. De grond werd homogener en klitte beter aan elkaar.

4. Het mageren van de klei

Een week voor het begin van het zomerseizoen daalde de aardemaker af in de groeve om de opgedolven klei te bewerken. Hij vermengde een hoeveelheid steenaarde met zavel en water tot een modderige pap: de "meuter" of "moos". De bereide massa mocht evenwel niet te nat of te droog zijn.

5. Het vervoer van de steenaarde

Met een wagentje of een slee dat door een paard werd getrokken, kwam een voerman de bewerkte klei in de groeve ophalen om ze naar de steenvormer te brengen.

2. De twee steenmakersploegen op de "plaats" van steenbakkerij Damman te Niel omstreeks 1900. De linkerploeg werkte van achter naar voor, de rechter van voor naar achter. De afgeladen steenaarde, afgedekt met zakken, ligt klaar voor het vervolg. Op de steenmakerstafel de opgezette aarde, in het midden het spoortje met de voerman en zijn paard (Postkaartenverzameling Eduard Wilssens, Schelle).

6. Het vormen van de steen

Eens aangekomen op de plaats waar de steenmakersploegen werkzaam waren, werd de gemagerde klei in kleine hoopjes aan de kant gelegd. Vervolgens nam de "vormer" een kluit aarde en gooide ze met geweld in een houten bakje. Met de handpalm of met behulp van een plankje werd de overtollige klei weggestreken. Naargelang de grootte van de vorm kon hij terzelfder tijd één of twee stenen maken. Voorzichtigheidshalve bestrooide men de tafel en de grond met zand opdat de klei niet zou blijven kleven of onzuiverheden zou meenemen.

7. Het afdragen van de gevormde steen

Wanneer een vorm met klei gevuld was, liepen de "afdragers" met het bakje naar de droogplaats en klonken deze op de grond om. Bij het uitglijden ontstonden er echter bramen die onmiddellijk werden afgestreken. Meestal was dit werk in handen van kinderen die steen na steen afdroegen en omkeerden. Volgens sommige bronnen verdienden ze een derde van de vormer.

3. De afdrager tikte de afgedragen steen nog eens aan met de houten vorm als deze al op de grond lag. Dat was nodig om de bramen weg te drukken die ontstonden bij het uit de vorm vallen. Door dit aantikken ontstonden de typische randen van de handsteen (Fotoarchief EMABB).

8. Het keren van de stenen

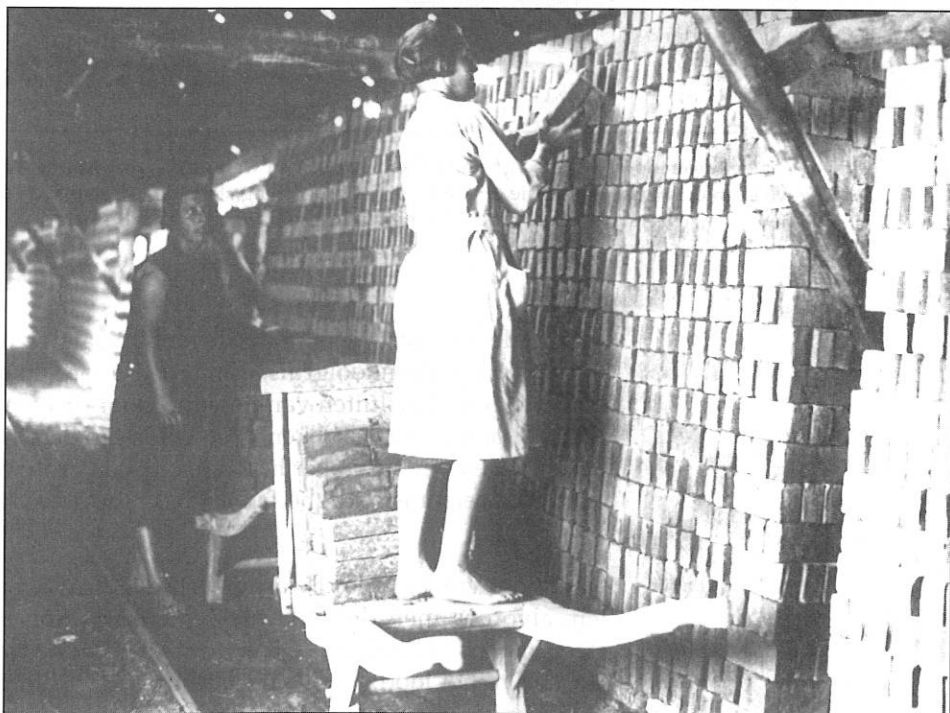
Door het uitschudden lagen de stenen op hun platte kant, waardoor de onderzijde niet kon drogen. Om het dehydratatieproces te stimuleren, werden de halfnatte kleiblokjes eerst op hun brede en vervolgens op hun smalste zijde gekanteld. Zodoende bleven de stenen op het droogveld staan tot ze het grootste deel van hun vocht hadden verloren en voldoende gehard waren.

4. Als de gevormde stenen een tijdje gedroogd hadden, werden ze opgetrokken, zo kon de oorspronkelijke onderkant ook beginnen drogen. Dit werk vergde veel behendigheid, omdat men de stenen niet mocht aantikken met de voeten, want dan werden ze beschadigd. Om de zijkanten te laten drogen, werden de stenen tevens "gewijnd", dit wil zeggen, van de ene smalle zijde op de tegenoverliggende zijde gewenteld. Voor het "wijnen" moesten de stenen al voldoende gedroogd hebben (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 5074).

9. Het "gammen"

Nu men de gevormde en uitgedroogde stenen kon manipuleren zonder ze te beschadigen, werden ze in grote loodsën getast. Aangezien de stenen elkaar zo min mogelijk mochten raken om in de tussenruimten de lucht gemakkelijk te laten circuleren, werd dit zware precisiewerk bij voorkeur toevertrouwd aan vrouwen. Om plaats te winnen waren de rijen soms meer dan manshoog. In het steenbakkersjargon noemde men dit zorgvuldig stapelen het "gammen".

5. Gammers aan het werk in de droogloods. Om plaats te winnen zijn ze hier stenen aan 't opsteken (Fotoarchief Gemeente Boom nr. 5080).

10. Het stoken in een veldoven

Omstreeks de eeuwwisseling werkten de plaatselijke steenbakkers meestal met een open veldoven. Telkens wanneer een grote hoeveelheid stenen voldoende was uitgedroogd, bouwde men in de onmiddellijke nabijheid van de loods een nieuwe stookplaats. Onderaan creëerde men met de resten van een vorig baksel een labyrint van horizontale rookkanalen. Om vlug een hoge temperatuur te bereiken, legde men op dit stenen fundament een dikke laag magere steenkool. Langs de schoorsteenmonden kon men het vuur aansteken en aanwakkeren.

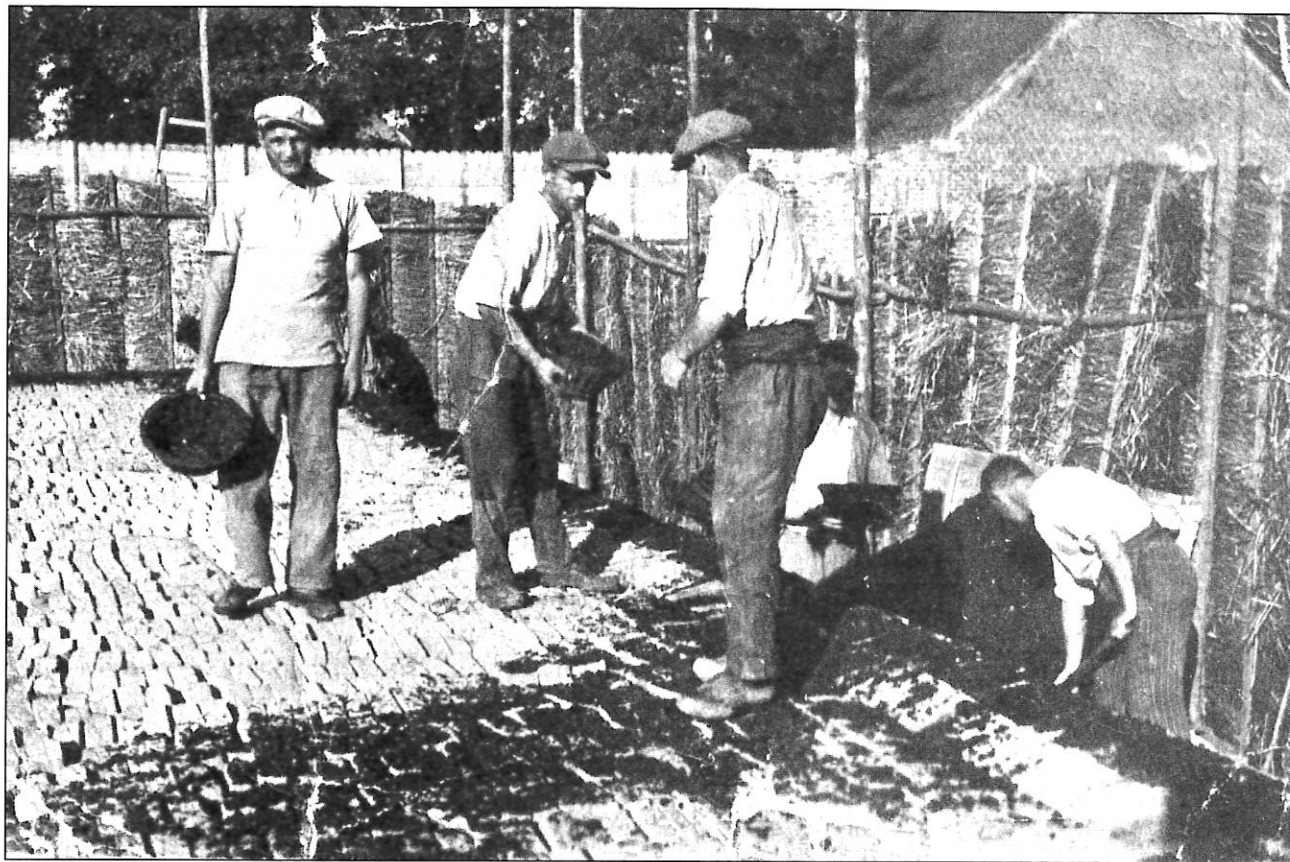

6. De bouw van een veldoven op de Hulstberg te Meerbeek. De stenen werden aangevoerd met typische kruiwagens, afgeladen en in ketting doorgegeven aan de werkmakers die de kleiklompjes zorgvuldig stapelden. Behalve de schoorsteenmonden zijn de wanden tot op schouderhoogte met leem of klei beplakt. De eerste voerman maakte van de pauze gebruik om vlug een glas te ledigen (Heemkring Comité 1000 jaar Meerbeek).

Tussen de kleiklompjes die op de stookplaats werden gestapeld, strooide men een fijne laag steenkoolgruis. Om goed doorbakken stenen te bekomen, moest men het geheel afsluiten van de wind door de oven aan de buitenzijde volledig met klei of leem te bestrijken. Een veldoven bereikte vaak een hoogte van meer dan vijf meter en de stoker had dan ook een grote verantwoordelijkheid, temeer daar de weersomstandigheden het bakproces zeer nadelig konden beïnvloeden.

Nadat het vuur gedoofd was, moest men de oven nog geruime tijd laten afkoelen, alvorens men de verharde buitenkorst kon verwijderen en de gebakken steen mocht "uithalen". Dit harde labeurwerk werd vaak door vrouwen verricht. Om het loodzware eindproduct veilig naar de plaats van bestemming of verschepping te brengen, maakte men veiligheidshalve gebruik van speciale "steenkarren".

7. De bouw van een veldoven aan het Kapelhof te Erondegem (Foto familie De Wint, Erondegem). In een interview met dr. Vannoppen vertelde Hubert Verboomen over de bouw van een veldoven te Erps-Kwerps voor de Eerste Wereldoorlog: *Men begon de oven te maken met speciale 'houillie' (steenkool) zonder een brokje in. De 'houillie' mocht de steen niet kwetsen. De 'inzetter' was ook een speciale stiel. Hij moest tegen het gas van de oven kunnen. Wanneer de tweede laag opgezet was, stak men de oven in brand. De 'houillie' lag overal en het vuur liep voort. De inzetter stond dan op de oven. Op anderhalve meter van de oven stonden staken, waartegen de vlagen, die de steen moesten beschermen tegen regen en wind, geplaatst werden. Zij moesten ook het gas tegenhouden dat de vruchten op het veld vernielde. De steen bakte 13 à 14 dagen in de veldoven.*

*Patrick De Greef
Leegheid 22
2800 Mechelen*

Wegwijs in de literatuur over baksteen en steenbakkerijen

Baetens, R., "Omvang en produktie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16de-20ste eeuw)", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 62 (1979) p. 103-183.

Baetens, R., "De kleinijverheid en aanverwante bedrijven", in: R. Baetens, *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen*, Antwerpen-Weesp, 1984, p. 193-206.

Beun, J., "Leven en werken in een steenfabriek te Nieuwpoort", *Bachten De Kupe*, XXXII (1990) p. 175-179; XXXIII (1990) p. 71-75; XXXIII (1990) p. 21-28.

Camerman, C. en Baeyaert, C., *De Boomse baksteen*, Brussel, 1950.

Camerman, C. en Baeyaert, C., *De Kempische baksteen*, Brussel, 1950.

Claes, F., "Vroegere steenbakkerijen in de streek van Diest", *Oost-Brabant. Heenkundige tijdschrift van het Hageland en omgeving*, XXII (1985) p. 57-64.

Coornaert, M., "De steenbakkerij van de stad Brugge te Ramskapelle", *Rond de Poldertorens*, VII/2-3 (1965) p. 42-53, 90-99.

Coopman, Th., *Vak- en kunstwoorden. 1: Steenbakkerij*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 5de reeks, 3, Gent, 1894.

De Keyser, R., "De steenbakkerijen langs de Damse vaart te Damme", *Rond de Poldertorens*, XXIX (1987) p. 254-266.

De Keyser, R., "Steenovens langs de verse vaart op Monnikerede", *Rond de Poldertorens*, XXVIII (1986) p. 37-40.

De Meester, M., *Les industries céramiques en Belgique*, Brussel, 1907.

De Niel, P. en Van Dyck, V., "De rospotaardemolen: de aanzet tot de mechanisatie in de steenbakkerij", *Het Wiel*, 2/1 (1992) p. 25-37.

De Niel, P., *Kinderarbeid op de steenbakkerijen in de Rupelstreek*, Boom, 1990.

De Schepper, L., *Hemiksem. De Scheldeoever, nijverheid en luthuizen, met talrijke bijzonderheden over de baksteennijverheid in de Rupelstreek*, Antwerpen, 1953.

De Schepper, L., "Boom. Proces der steenbakkers (1754-1762)", *Tijdschrift voor Geschiedenis en folklore*, VIII (1945) p. 85-109.

De Somer, P., *Van klei tot baksteen*, Anwerpen, 1984.

Dezutter, W.P. en Ryckaert, M., "Een stedelijk bouwvoorschrift uit 1232 tegen brandgevaar (Aardenburg en Brugge)", in: *Op en om de bouwwerf*, Brugge, 1975.

Driesen, W., "De pannenbakkerijen in Limburg 1841-1844", *Volkskunde*, 82 (1981).

Hollestelle, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Arnhem, 1976.
Peirs, G., "Geschiedenis van de baksteentechnologie - Historique de la technologie de la terre cuite", *Littreksel van de annalen der mijnen van België*, 6de afl. (1973).

Keersmaekers, F., "De Duffelse steennijverheid", *Duffla*, 2/3 (1990) p. 88-110.

Konings, J., *Industrieel-archaeologische benadering van de steennijverheid te Brecht*, Brecht, s.a.

Kusters, J., *De tocht der duizenden. Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840-1914*, Stichting Erfgoed Eisden. Losse Studies, 3, S.l., 1998 (deze publicatie verscheen ook als nr. 3 van jaargang 15 van het tijdschrift *Eisden*).

Landuyt, G., "De steennijverheid aan de Turnhoutse vaart", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 62 (1979) p. 71-102.

Lauwerys, J., "Hoogstraatse steenbakkerijen", *Jaarboek van de Koninklijke Hoogstratense Oudheidkundige Kring*, 28 (1960).

Naert, A., "De Torhoutse steenbakkersindustrie van de zeventiende tot de twintigste eeuw", *Jaarboek "Het Houtland"* (1991) p. 70-96.

Persoons, F., *Naar de brikken. De brikkebakkers uit het Maasland*, Mechelen-aan-de-Maas, 1963, 44 p.

Rombaut, H. en De Niel, P., "De steenbakkerijen Verstrepen omstreeks 1875. Arbeidsvoorwaarden en bedrijfsorganisatie in een traditionele onderneming aan de vooravond van de ontwikkeling van de Rupelstreek tot een verstedelijkt nijverheidsgewest", *Het Wiel*, 3/1-2 (1993) p. 5-29, 37-62; 5/1 (1995) p. 5-30; 6/1 (1996) p. 5-29.

Smits, J., "Het Baksteentje, als bijdrage tot onze geschiedenis", *Heemkundige Kring van Rijkevorsel*, IV (1981) p. 61-133.

Termote, J., "De bouwkeramische produktie van de Abdij O.-L.-Vrouw Ter Duinen te Koksijde in de 13de-14de eeuw", *De Duinen. Bulletin van het wetenschappelijk en cultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek*, 20 (1990).

Van Acker, L., "De dakpannenfabriek van Alveringem", *Biekorf*, 83 (1983) p. 194-200.

Van Den Abeele, R., "Bakstenen en veldsteenovens langs de Leie te Sint-Martens-Latem en omgeving", *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIII (1994) p. 99-119.

Van Herp, O., "De ontwikkeling van het steenbedrijf in de Rupelstreek tot moderne steenfabrieken", *De Technische Gids*, 7 (1926) p. 297-320.

Van Nyen, K., "De steennijverheid te Beerse en in de Kempen", *Taxandria*, XIX (1947) p. 45-71.

Verelst, A., "Brabantse baksteen, een Tiense specialiteit", *Brabant*, 6 (1982) p. 36-41.

Vierstraete, J.P., "De dakpannennijverheid in het Kortijkse", *Curtricke*, XI/42 (1976) p. 1-9.

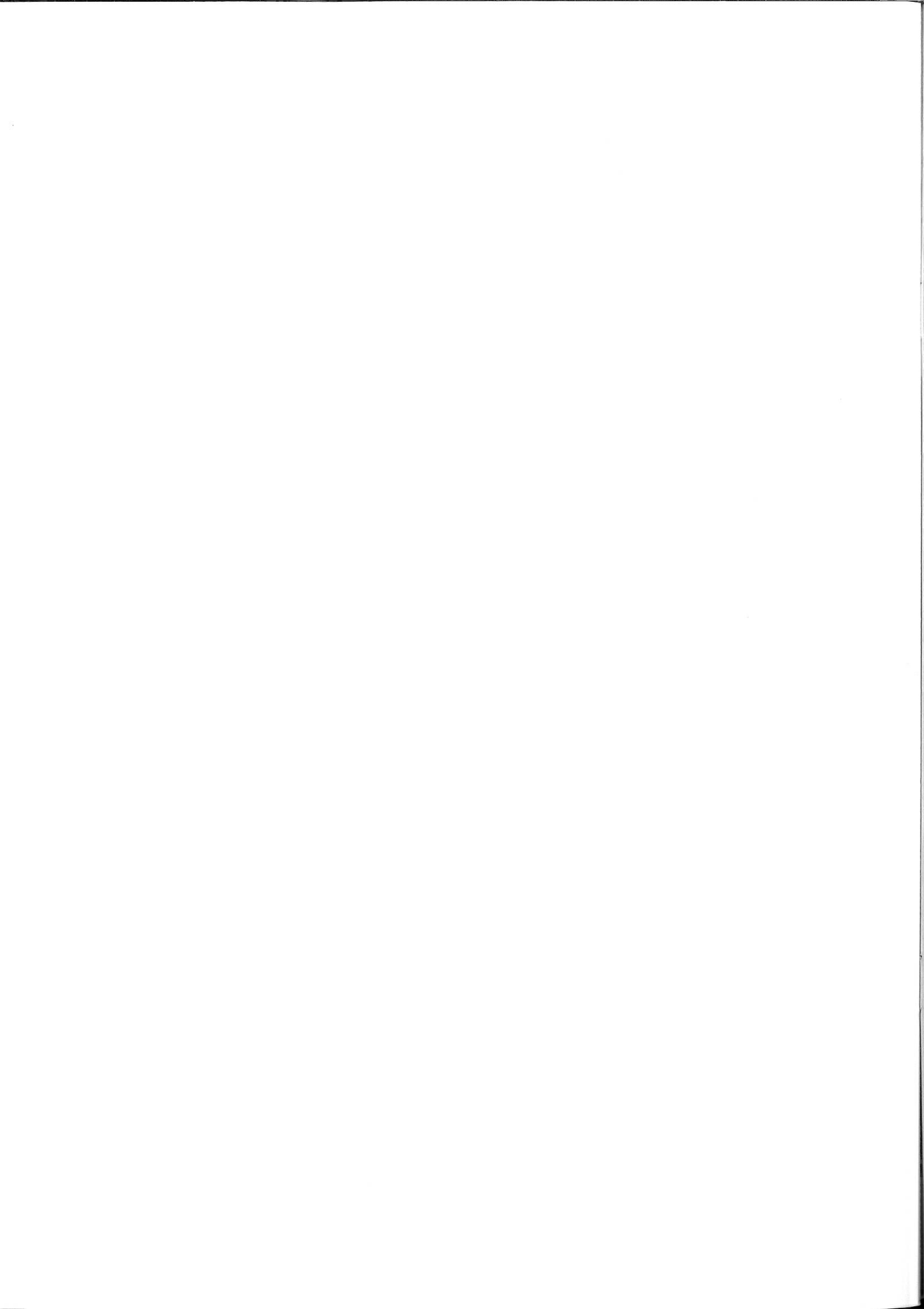
Visser, W.J., "De steenoven te Sluis", *Rond de Poldertorens*, XXIX (1987) p. 315-318.

Waeytens, G., "De steenbakkerijen te Gentbrugge", *Heemkundig Genootschap Land Van Rode*, 7 (1974).

Yseboodt, J., "Steenbakkerijen te Steendorp en Rupelmonde. Alfabetische lijst der vakwoorden en uitdrukkingen gebruikt op de "steengelagen"', *Annalen van de Oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 62/2 (1958) p. 229-258; 63/1 (1959) p. 23-60.

Hans Rombaut en Paul De Niel
p.a. Geschiedkundige kring "Het Wiel"
Dorpstraat 33
2845 Niel

*Colloquiumbundels
Studiedagen
Verbond voor Heemkunde*

**HEEM- EN VOLKSKUNDIGE MUSEUMPARKEN OF REGIONALE
NETWERKEN VAN KLEINERE HEEMMUSEA**

De museumgedachte is nog nooit zo springlevend geweest als in de jaren negentig. Overall zijn er plannen om met de vorming van een museum te beginnen. Startende en zelfs jarenlang werkende (lokaal) historische musea, algemeen van aard of gespecialiseerd, kunnen hun toekomstplanning, in het kader van het nieuwe museumdecreet, met de in deze colloquiumbundel verzamelde teksten een nieuwe weg zoeken in het zich verder structurerend Vlaamse museumveld.

Zo is er bijzondere aandacht voor een aangepast museumbeleidsplan voor heemkundige musea, waarbij alle elementen voor een kwaliteitsverbetering aanwezig zijn. De museumbeleidsopties voor kleinere musea in Nederland worden evenzeer bekeken. De relatie met het Openluchtmuseum Bokrijk krijgt hier voor vele heemkundige musea ook een startbasis, terwijl de aandachtspunten van het museumdecreet helder worden uiteengezet.

Deze bundel kan men bekomen tegen 450 BEF (port incl.).

**DE VREDE VAN MÜNSTER 1648
SCHEIDING BINNEN DE NEDERLANDEN & STAATS-BRABANT EN
DE BRONNEN**

De Vrede van Münster betekende een duidelijk politiek einde van de Zeventien Provinciën die sporen naliet op politiek, socio-economisch en cultureel-religieus vlak. Negen bijdragen spelen in op deze hoofdlijnen, zowel als gewone tekst, maar evenzeer vanuit het oogpunt van bronnen en literatuur die behulpzaam kunnen zijn bij verder onderzoek.

Zeker voor het oude hertogdom Brabant, dat zijn gebied als gevolg van deze vrede definitief in twee zag verdeeld worden, is deze bundel interessant.

Deze bundel kan men bekomen tegen 450 BEF (port incl.).

Themanummers *Ons Heem*

In de loop van de voorbije jaargangen van *Ons Heem* verschenen er naast de gewone nummers regelmatig themanummers. Vooral in deze nummers kan men een interessant aanbod vinden van heemkundige bijdragen die als leidraad kunnen dienen voor verder lokaal en regionaal onderzoek. Hieronderonder volgt een lijst van de nog beschikbare themanummers die zeker in elke bibliotheek thuishoren.

jg. 15, 1961, nr. 5-6,	Tegelnummer	200 BEF
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	200 BEF
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	200 BEF
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	200 BEF
jg. 27, 1973, nr. 6,	Abdijen en landbouw	200 BEF
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	200 BEF
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	200 BEF
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	200 BEF
jg. 31, 1977, nr. 5-6,	Snoepgoed	200 BEF
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	200 BEF
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	200 BEF
jg. 35, 1981, nr. 2,	Bijen	200 BEF
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	200 BEF
jg. 40, 1986, nr. 3-4,	Neogotiek in Vlaanderen	200 BEF
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	200 BEF
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	200 BEF
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	200 BEF
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	200 BEF
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	200 BEF
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	200 BEF
jg. 45, 1991, nr. 2-3,	Meidagen 1940, WO II in Vlaanderen	200 BEF
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	200 BEF
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	200 BEF
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	200 BEF
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	200 BEF
jg. 48, 1994, nr. 2,	Schuttersgilden	200 BEF
jg. 48, 1994, nr. 3,	Leven in en rond de mijn	200 BEF
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	250 BEF
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	200 BEF
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	250 BEF
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	150 BEF
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	350 BEF
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	200 BEF
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	250 BEF
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	250 BEF
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	300 BEF
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	150 BEF
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	250 BEF
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	250 BEF
jg. 53, 1999, nr. 2,	Tabaksgeschiedenis	250 BEF
jg. 53, 1999, nr. 3	Baksteen	250 BEF

Gewone nummers kunnen tegen 50 BEF (tot 1991) of 75 BEF (1992-1996) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 50 BEF per nummer, 150 BEF per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van het Verbond voor Heemkunde, Kerkstraat 17 te 2970 's-Gravenwezel, tel. (03) 658 90 34, fax (03) 685 59 30.